

ვახუშტი ბატონიშვილი

საქართველოს

გეოგრაფია

КУТДИССК

ГОРОДСКАЯ

БИБЛИОТЕКА

1 წიგნი

Отд. №

Кл. №

სამცხე

ვახუშტის საზოგადო „შესავალი“-თურთ.

გამოცემა

მოსე ჯანაშვილისა

წიგნსაცავი

ტფილისი. 1892 წ.

სტამბა მაქსიმე შარაძისა.

ს ა ს წ ა ვ ლ ე ბ ი .

ა) წინასიტიკაობის მაგიერად	—	I—Y
ბ) შესავალი ვახუშტისა	—	ა—ბა
გ) აღწერა. სამცხისა	— —	1—45
დ) დამატება	— — —	L—XVIII
ე) სასწავლები	— —	XVIII—LII

—————

ა. /

ვახუშტი მჭონიძეილი

R. 7. 1. 1. 0. 1.

ალწერა საქართველოს

ენების

თ. 16 / 2

I

საეცხე

ვახუშტის საზოგადო „შესავალი“-თურთ.

გამოცემა

მოსე ჯანაშვილისა

1892

404

ტფილისი. 1892 წ.

სტამბა მაქსიმე შარაძისა.

ვახუშტი, მეფე ვახტანგ მეექვსის ძე, ლაიბადა 1696 წლის უახლოეს ჟამს. 1717 წ. შეირთო გიორგი აბაშიძის ქალი, მარიამი. გარდაიცვალა 1772 წელს 76 წლისა და დასაფლავებულ იქმნა დონსკის მონასტერში (მოსკოვს).

მთელი თვისი ცხოვრება ვახუშტიმ შესწირა კვლევა-ძიებას, მეცნიერებას და, განსაკუთრებით-კი, საქართველოს გეოგრაფია-ისტორიის საფუძვლიან შესწავლას. მისი მეცადინეობის ნაყოფი არის: ა) საქართველოს ისტორია, ბ) საქართველოს გეოგრაფია, გ) ქორონიკონები, დ) პასქალიონი, ე) საქართველოს რუკანი (ქარტა) და სხ. ყველა ეს შრომა ვახუშტის დაუსრულებია 20 ოქტომბერს 1745 წელს.

თანამედროვე ვახუშტისა ანტონი I-ი მისს შრომას ასე ამკობს:

ვახუშტის უქებ ღეოღრაფიის ცნობასა,
ისტორიას თქმას, ვრცელ-ბრძნად გამოცემას.

ამან დაწყებით ქართველთა ისტორიას:

კასთ, მესსთ, ჯფხაწთა, მეგრულთ, სკანთ, კაქკასიას
აღწერა, დაჯშკრას, შეეწია ქართველთა.

ვახუშტის გეოგრაფიის შესახებ ბროსე ამბობს:
„რამცა შეეხება „გეოგრაფიას“, ამ საგნისთვის ვა-

II

ხუშტს, როგორც მეფის შვილს, ხელში უნდა ჰქონიყო. სასახლის დავთრები გეოგრაფიულის მასალებითა. უამისოდ იგი ვერ გადმოგვცემდა ქართლ-კახეთის სოფლების და დასახლებულ ადგილების აღწერას. ამ დავთრებიდამ ვახუშტს გამოუკრებია ცნობანი შესახებ საქართველოს უშესანიშნავეს ადგილებისა. ვახუშტის გეოგრაფია დიდი ღირსებისაა. მის შესადგენად საჭირო იყო ისეთივე წყაროები, როგორც არის ვახტანგ VI „დასტულამალი“. ამ გეოგრაფიას იგეთივე მნიშვნელობა აქვს საქართველოსთვის, ვითარცა ჰომეროსის მიერ შედგენილ ტოპოგრაფიულ-შენიშვნებს საბერძნეთისათვის. ამას გარდა, ვახუშტის შრომას თუ შევუთანასწორებთ ტოპოგრაფიის სამხედრო შტაბის, დიდის მოღვაწეობით ნაშრომ, ქარტას, მაშინცხადად აღმოჩნდება ვახუშტის უეჭველი სინამდვილე“.

რომ მართლა, ბროსეს თქმისა არ იყოს, ვახუშტს თვისი გეოგრაფიის შედგენის დროს ხელთ ჰქონია სხვა-და-სხვა წყარონი, ამას გვიმტკიცებს თვით ვახუშტისავე „შესავალი“: „ვამცნებთ მკითხველსა, რთა გონიერად ისმინოს მან თქმული ჩვენი, რამეთუ, ვინადგან დავსახენით ქარტა ანუ რუკანი საქართველოსა ანუ ივერიისანი, რომელსა საზღვრად მცირედ და არა ჯეროვნად და ჩვენ სრულად წინადავდევით“. მაშასადამე, მცირედ და არა ჯეროვნად დახატული რუკა, ვახუშტს გაუსწორებია და განუვრცია..

III

თვით „დასტულამალი“ ვახუშტის მამის ვახტანგისა გვაძლევს იმის უეჭველ საბუთს, რომ საქართველოში ქვეყნის გეოგრაფიული და ტოპოგრაფიული აღწერა სცოდნიათ. აი ამის მაგალითებიც:

„დასტულამალი სადედოფლო ჰირკულ მეფის გიორგისაგან (მეფობდა 1703 წ.) განწესებული და „შქმდგომად მეფის ვახტანგისაგან განახლებით დამტკიცებული“ (დასტულ. გვ. 100). ცოტა ქვემოთ: „ჩველადგან სადედოფლო და აწ მეფის გიორგისაგან (1703 წ.) დამტკიცებული“ (გვ. 128).

აი თვით წესი აღწერისა: „როდესაც ქართლი აღწერილა და ან აღიწერების, ამ წესით უნდა აღიწერებოდეს: ყაიყულს, სომხითს, ტაშირს, ყაიყულის თრიალეთის ზე საბარათაშვილოს ასაწერად წავა საბარათაშვილოს სარდარი და ერთი მდივანი. აღწერს და დავთარს დაიჭერს.—ზემო ქართლის კეობას აქეთ, ზეძვი და კორტანეთი და ტაშის კარიც დავთარში ჩავარდების. და იმას აქათაც საამილახვრომდი, ამილახვორის მამულსაც ზემო,—ქართლის სარდარი წავა ერთი მდივანი წავა. მდივანი აღსწერს ზე დავთარს დაიჭერს; დედოფლის მდივანი სწერდეს.—საცოციან მკარეს, სადგერს აქეთ, ბატონის ღროშისა არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს, წავა და მდივანი წარჰყვება. მდივანი აღსწერს, და დავთარს დაიჭერს მეფის მდივანი.—მუხნარს და ორისავ ერისთვის (ქსნისა და არაგვის) მამულს, რომელიც კულავ დავთარში ჩავარ-

IV

დნილა, იმაზედ მუხნარის ბატონი და ერთი მდივანი წავლენ. მდივანი აღსწერს და დაეთარს დაიქერს* (დასტ. გვ. 13).

საქართველოს გეოგრაფია შედგენილი მქონდა 1884 წელსვე, მაგრამ, ჩვენზედ დამოუკიდებელ მიზეზების გამო, იგი ვერ დაიბეჭდა. ხოლო, რადგან ვახუშტის გეოგრაფია შემკულია დიდის ღირსებით და ეს გეოგრაფოსი დაწვრილებითაც აღწერს ყოველს კუთხეს და ადგილს საქართველოსას, ამიტომ საქიროდ ვცანით მისი შრომის დაბეჭდვა.

თუმცა ვახუშტის გეოგრაფია უკვე დაბეჭდილია ბროსეს მიერ 1842 წელს, მაგრამ ეს გამოცემა ფრაად ძვირია და, სიძვირის გარდა, იშვიათად თუ სადმეღა იპოვება გასასყიდად. ბროსეს გამოცემა დიდი ზომისაა და ამიტომ მოგზაურისთვის მისი თანტარება საძნელოა.

მიზეზისა ამის გამო, სასარგებლო და ყოვლად საინტერესო ცნობანი ვახუშტის გეოგრაფიისანი ვერა ვრცელდებიან საქართველოში.

ვახუშტის გეოგრაფიას შეადგენს: შესჯავლი, გეოგრაფია სამცხისა, ქაბულისა, კასეთისა, იმერეთისა და ასეთ-გაგუასიელთა.

მიხედვისამებრ ვახუშტის წეს-რიგისა, პირველ წიგნად დაიბეჭდა შესავალი და გეოგრაფია სამცხისა. მეორე წიგნად დაბეჭდავთ გეოგრაფიას ქართლისას, მესამედ—კახეთისას, მეოთხედ-იმერეთისას ჭ

ოსეთ-კავკასიელთას. მეხუთე წიგნად გამოვა ვრცელი ჩვენი წინასიტყვაობა, რომელშიაც წარმოვადგენთ განმარტებას სხვა-და-სხვა საექვო და ვახუშტის მიერ განუმარტველ საკითხავთა და სიტყვათა (ეტნოგრაფიულ-გეოგრაფიულთა და სხ.) და აგრეთვე დამატებითი ცნობებს შესახებ სხვა-და-სხვა ადგილთა, შენობათა, წესთა და სხ.

ადვილ ხმარებისათვის ჩვენი გამოცემა მცირე ზომისა დავიჭირეთ. ეს გამოცემა იბეჭდება ბროსესაგან დასტამბულ „გეოგრაფიიდან“, რომელიც გადმობეჭდილია თვით ვახუშტის ხელთ-ნაწერ დედნიდამ უცვლელად.

ჩემი თხოვნა შეგნებულ და განათლებულ ქართველთადმი ის არის, რომ თუ სამშობლო ქვეყნის აღწერაში შემჩნეულ იქმნა რაიმე ნაკლი, ე. ი. თუ ვახუშტს ან არ აღუწერია რომელიმე შესანიშნავი სოფელი, ან შენობა, ან არხი, ან წყარო, ან არ უჩვენებია მკვიდრთა ვინაობა, მათი ხელობა და სხ. და სხ.,—ვიმეორებთ, თუ ესეთი ნაკლი აღმოჩნდა, ნუ დაიზარებენ, აღნიშნონ ყოველივე ზედმიწევნით და წარმოგვიგზავნონ (ამ ადრესით: ტფილისს, მოსე ჯანაშვილს). ყველა ეს მასალა, შეწონილ-შედარებული იმ ცნობასთან, რომელიც ჩვენ შეგვიკრებია, შევა ჩვენს წინასიტყვაობაში დამატებად ვახუშტის გეოგრაფიისა.

მ. გ. ჯანაშვილი.

7 იანვარს

1892 წელს

ქ. ტფილისი.

შესავალი

სწენი და ჩვეულებანი საქართუჭლოსანი.

ღმერთმან, სიბრძნითა თვისითა მოწყალებისათა, გამოუთქმელითა, დაბადა კაცი. და ვითარითა მოწყალებითა! რამეთუ მიწისაგან შექმნა ცხოველად, სულიერად, სიტყვერად, უკუდავად, და განაშვენა იგი სახონებითა და განაბრწყინვა იგი მადლითა თვისითა უბრწყინვალეს მზისა, და ვარსკულავთა და მნათობთა. შეუმკო ქრესტიანა ყოვლითა შევნიერებითა: მრავალთა ნერგთა მყვავილოვანებითა, და სურნელთა ფშოთათა, და მდინარე-წყაროთა მომდინარეთა, და უმეტეს ზღვათა სივრცელითა და მას შინა მრავალთა ქალაკთა მშვენთა, და ცხოველთა და თევზთა სხვა და სხვა გვართა სისავსითა, და კმელთა ზედა პირუტყვთა, და ნადირთა, და მკეცთა განთვითვებულითა, და მფრინველთა უმეტეს გვართა სიმრავლითა და კეკლუცობითა, და მშტვენარებითა სასმენელობათათა. კვალად ვარსკულავთა მნათობთა ბრწყინვალეებითა; განა-თუ, იმითიცა არა კმა-ჰყო, არამედ სხვა უქმნა

უმაღლეს ქვეყნისა, ვითარცა დალიქი სამეუფო და უუშვენიერესი ყოველთავე ამათ ქმნულთა: იგი არს სამოთხე; და დაჰბადა მას შინა ადამ და, კვალად მოწყალებითავე, გვერდისა მისისაგან უქმნა შემწედ ვეა და დაადგინა სამოთხესა მას შინა უკუდავი, უზრუნველი, ნებისითი და უვნებელი; და დაუმორჩილა მას ყოველნი ქმნულნი ცასა ქვეშენი, ვითარცა მისთვის ქმნულნი სულიადი; და დაადგინა მეფედ მათ ზედა, რათა დაიცვას მცნება მისი; და შემდგომად მიიღოს უკუდავი, უკანასკნელი, უდიდესი: კვალად დიდება ღმერთისა. არამედ, მტრისა ბოროტის მაცუურისა-გან ურჩებიტა ცთომისა მიზეზისათა, გამოვარდა სამოთხით და მოეძარცვა მადლი და ბრწყინვალეება ღმერთისა, და დაშთა ლიტონი კაცი: და შეიმოსა, მადლისა და ბრწყინვალეებისა-წილ, ფურცელი ლეღვისა, ესე იგი არს სიზრქე, და სიმძიმე, და გემოვნება; და შემოუხდა ნდომა ანუ წადილი. ვითარცა კაინ მოკლა ძმა თვისი აბელ, ამიერიტ-გან იწოდნენ ძენი ღმერთისანი და ძენი კაცთანი, ესე იგი არს ძენი გულის-თქმისანი და ნდომისანი, და ძენი სულიერისა ღმერთის ტრფიალებისანი. და ვიდრე ნოეს ღრღუნისამდე ესე ესრეთ. ხოლო შემდგომად ძეთა ნოესთა, რომელნი ვილოდნენ კვალთა ძეთა გულის-თქმისათა და ნდომისათავე, შესძინეს დატევება დამბადებელისა ღმერთისა თვისისა და ქმნეს ნრვთიერნი ღმერთნი: კერპნი უსულონი, უტყუნი და ყრუნი, და თაყუანისცემდენ მას

ვიდრემე სრულად ქვეყანა, ნათესავი ადამისი და ტომნი ნოესნი; ხოლო ქართველთა ტომნი, ვითარცა გვაუწყებს მატიანე ჩვენი, იუტნენ ყოველთა ტომთა და ნათესავთა უუბოროტესნი და უულთოესნი. *)

არამედ ვინათ-გან აღვსწერეთ ტომობა და ჩამომავლობა ქართველთა ნოეს ძის იაფეთაეს თესლისაგან ვიდრე ქართლოსისა და ძმათა მისთამდე, და განყოფილებანი მათნი ზე ძეთა მათთა,—აწ ზნეთათვის ვიწყით ძველიდგან ახლამდე—საქართველოსათა ზნეთა და ჩვეულებათა, და წესთა მათთა—პირველად განყოფილებისა და შემდგომად განყოფილებისა. რამეთუ წესნი მთავრობათა საქართუპლოსათა არიან დასაწყისით-განვე, ვითარცა ვიუწყებთ: რა-ჟამს მისცა ჰაოს ძმათა თვისთა წილნი ქვეყანათა, და შემდგომად ქართლოსის ცოლმან ძეთა თვისთა, და შემდგომად მცხეთოს, და კვალად ეგროს, ბარდოს, მოვაკან, სეროს, ლეკოს და კავკასოს, ვითარ წარჩინებულნი მათნი, მთავრად ისახელებოდნენ. რამეთუ ცხად არს ადგილითი-ადგილთა განყოფილებითა და სახელთა მათთა, რომელნი იწოდნენვე მათ მიერ, და იწოდებოდნენ იგინი ესრეთ მთავრად; არამედ მცხეთას მყოფი უწარჩინებულეს მთავრად, და მამასახლისად და მოურნედ მათ ყოველთა ისახელებოდა.

ზნეთათვის:

*) ახლად ნაპოვნი, ტყავზედ ნაწერი, ჩვენი მატიანე ამ ამბავს უარჰყოფს. და გამოჩენილნი მეცნიერნი აღტაცებით აღნიშნავენ ჩვენთა წინაპართა წარმატებას (კულტურას).

არამედ სარწმუნოება მათი იყო ერთისა დამბადებელისა ლჷთისა თაყუანისცემა; და ფუცვიდიან ქართლოსის საფლავსა. ზნენი აქტნდათ: პირ-მტკიცობა, მტერთა ზედა ერთობა, თავის-უფლებისათვის მკნედ ბრძოლა, მაგრად დგომა მის-თვის; ციხე-სიმაგრეთა და ქალაქთა შენება, მაგრება ქვეყანისა, ერთისა ცოლისა ქმრობა. რამეთუ მოიყვანიან თვის-თვისთა თანა-სწორთა: მთავარნი მთავართა, აზნაურნი აზნაურთა და უმცირესნი უმცირესთა; და ამის მიერ არა იყო მრავალ-ცოდნობა, ვითარცა ვიხილავთ ქართლოსისასა და სხვათაცა; არამედ გარნა-თუ მრავალ მთავარ იყუნენ და ოდესმე განდგიან თვის-თვისად, განა მარადის გარე მტერთა თვისთა ზედა ერთობდენ და მორჩილებდენ მცხეთის მამასახლისისა, და, შეერთბამებულნი, თვისთა ქვეყნისა-თვის მკნედ იბრძოდნიან. და იყუნენ მრავალთა წელთა წესთა ამათ ზედა. ხოლო შემდგომად დაივიწყეს ღმერთი დამბადებელი თვისი და თაყვანის-სცემდნენ: მზესა, მთოვარესა, ვარსკვლავთა, და ნივთიერთა და პირ-უტყუთა; და შემოერიათ გარეგანი წარმართნი: სპარსნი, თურქნი, ასურნი და ბერძენნი, და შემდგომად ურიანი; და იტყოდიან ესე-ოდენითა ენითა; და უმეტეს დაივიწყეს დამბადებელი თვისი და წესნი და ჩვეულებანი, და იქმნენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ არღა-რა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყუნენ შეყოფითა, ვიდრე

წარწერადცა უცხოთა; და კვალად შესძინეს ამას ზე-
და: რამეთუ რა მოკუტდის ვინმე კაცი, ანუ ბრძოლა-
სა, მეორე ივასხის და შესჯამდიან; ხოლო უკეთუ
არა თვთ შესჯამდიან, ვითარცა იტყვს: „კარსნელთა
ჰმართებს კოდმანგლთა ხუთი მკუტდარი ვიდრე დღემ-
დე“. კვალად სჯამდიან ყოველსა ცხოელსა სულიერსა
არა-წმინდასა. განა იყუნენ მცხეთელ მამასახლისის
მორჩილებასა ქვეშე და ერთობდენ მტერთა თვსთა
ზედა მტრავალსა წელსა: ხოლო შემდგომად შემოვიდა
ალექსანდრე მაკედონელი. ამან მოსრნა შემოსრულ-
ნი წარმართნი სრულიად, თვნიერ ქართლოსიანთა და
ჰურიათა გვართა, არამედ ურჩნი თვსნი ქართლოსიან-
ნიცა, ვითარცა ფარნაოზის მამა, ბიძა და სხვანიცა,
და განსწმიდა საქართველო ესე-ვითართა უკეთურე-
ბათა-გან. რამეთუ გვაცნობებენ სარკინოზით ლტოლ-
ვილნი დიდონი, რომელნი აწამდე წესსა მას ზედა
დგანან, თვნიერ კაცის ჰამისა. ხოლო ალექსანდრემ
დაუდვა რჯული საქართველოთა ერთისა დამბადებე-
ლისა ლუთისა თაყვანისცემა და მზისა და მთოვა-
რისა და ვარსკულაფთა პატივი.

არამედ შემდგომად ალექსანდრესა დაუტევა კერპ-
რჯული-იგი ერის-თაემან მისმან აზონ და ამართა თა-
კერპნი გაც და გაიმა და ათაყვანა სულიად საქარ-
თველოსანი; და ასწავებდა ზნესა და ჩვეულებასა
თვსსა. ხოლო მოიკლა აზონ ფარნაოზის-გან და გა-
მეფდა ფარნაოზ. ამან, საშუალსა გაც და გაიმისა,

*) იგივე მატთანე ქართველებისაგან კაცის მკამლობას
უარჰყოფს.

ამართა სახელისა თვისისა კერპი არმაზ,—მთასა ზედა და კევსა შინა, ქართლოსის საფლავსა ზედა,—რვალი-სა, დიდი, ცმული ოქროს ჯავშნითა, რომელსა სხდნენ თვალნი ქვათა ძვრ-ფასთა მნათობელთა და გვრგვნი თავსა მისსა ეგრეთვე მნათობელთა ქვათა. და ათაყვანა მას საქართველოსანი და დაუდვა ღღესასწაული მისი, რომელი ქვემოა რე ითქმის. ხოლო შემდგომად მეფეთა შესძინეს კერპნი ზადენ და აკროდიტე და სხვანი. არამედ ესე არმაზ უდიდესი იყო ყოველთა ღმერთთა. ხოლო მეფისა განწესებისა შემდგომად აქუნდათ სარწმუნოდ ღმერთნი ესენი და მტკიცედ ღგენენ სარწმუნოებასა და სიყვარულსა ზედა და არა თაყვანისციან სხვათა ვისამეთა ღმერთთა (რომლისა-თვს გვაუწყებს მაიჟან სპასპეტი და მეფე მირიან, ოდეს ეზრახვს დიდებულთა თვსთა წმიდისა ნინოს შეურაცხებისა-თვს).

მეფეთა-თვს: ხოლო ჩვეულებაჲ აქუნდათ ერთისა მეფისა მორჩილება და სარწმუნოდ მის მიმართ ყოფა და, ჩამომავალთა და გვართა მეფეთათა, შემდგომად მისა, გამეფებად: რამეთუ შემდგომად მამისა ძე, და არა სხვა გვარი, არცაღა-თუ გამორჩევით; არა-ვისა მონებდნენ, თვნიერ მათთა, ანუ წულთა-გან, ანუ ასულთა-გან, უკეთუ არა დაეტევის წული (ვითარცა იტყვს იგივე მაიჟან სპასპეტი და იხილვების მატიანესა ჩვენსა).

ხოლო წესნი აქტუნდაი: რამეთუ კერპთა მღუ- წეს-
დელთა პატივი და რიგნი დაუტუნენ ცალ-კერძათ, ვი- ლა-
თარცა სულიერთა; ხოლო სოფლიერნი: 1, ერის- თას:
თავნი, 2, მთავარნი, 3, აზნაურნი 4, ვაჰარნი, 5,
მსახურნი, 6, მუშაკნი გლეხნი. წესი ერის-თავთა იყო
მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა, და ამის მიერ
მოურნეობა, სამართალი და ლაშკარნი მის ქვეყნისა-
ნი მის ქვეშე იყუნენ, და იგინი მოჰკრეფდნენ ზარკთა
სამეფოთა. ხოლო ესე ერის-თავნი დაიდგინებოდნენ —
მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი, — შეცვალვით;
ხოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლო-
ბა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი. ხოლო უკეთუ
მეფისა წესსა შინა იყო იგი, უმეტეს პატივ-იცემო-
და. არამედ მთავრისა ჯერ იყო, რათა აქტუნდეს ჩამო-
მავლობა და გვარი-იგი, და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი,
სიმაგრე და კეობანი, და თვნიერ ამისა არა ისახელე-
ბოდა მთავრად. ხოლო აზნაურსა აქტუნდა გვარი და
ჩამომავლობა, და სიმაგრე რაიმე მათა ანუ ბართა,
და დაბნები, და ძალ-ედვას გამოსლვა მარქაფითა,
კარვითა და მათთა გაწყობილებითა და თვნიერ ამისა
არა იწოდებოდა აზნაურად. ხოლო ვაჰართა პატივი
იყო აზნაურისა ქვემორე, და ვიეთთამე სწორი. და
შემდგომად პატივი მსახურთა მეფისათა, გლეხთა ძე-
თა, და მერმე ჩინებულთა მათთა, წესისა მიერ, პა-
ტივი მსახურთა მათთა. და შემდგომად ამათთა მუ-
შაკთა გლეხთა. რამეთუ სისხლნიცა ეგრეთ სდიოდათ

ჩინებისა მათისა მიერ: ზეილამ ქვეით ნახევრად ანუ ქვეილამ ზეით ერთი ორად.

ლაშ- ხოლო ლაშქართა წესნი აქტნდათ: მეფეთა ჰყვა
კარ- როქითა რა-ოდენ ძალ-ედვა სპანი მცველად თვსად,
თა- ვითარცა იტყვს მირიანისასა და აღმაშენებელისასა:
თვს: სამ-ოცი ათ-ასსა მარადის მცველად მისად. და დავი-
თთასა არლა-რა განიყოფოდა საქურქლეს სპათა ზედა,
და პატოვი ამათი იყო სხვა. ხოლო სხვანი სპანი იყუ-
ნენ ქვეყანათა-გან და ერის-თავთა ქვეშე დაწესებუ-
ლნი, რომელთა მოუწოდიან ჟამად.

სა- ხოლო სამარნი საქურქლენი აქტნდათ: ჯავშა-
ქურ- ნი, ხათვანი, პოდოტიენი, საბარკულნი, მუზარადნი,
ქლე- ჩაბალახნი, ჭმალნი, ჭნჯალნი, ლახტნი, ჩუგლუნგნი,
თა- გურზნი, ოროლნი, შუბნი, ხიშტნი და მშვლდ-
თვს: ისარნი. არამედ ისარი ბოძალი დიდთა ნადირთათვს,
ქეიბური მკეცთათვს, სარჩა და ქიბურჯი წყრილთა
ნადირთათვს, — და სამუდამოთ აქტნდათ. ხოლო კა-
პარკის ისარი, რომელ არს საყალნო, ომსა ბრძო-
ლასა შინა.

სამარ- ხოლო წესნი სამართლისა და შერისხვსათვს
თლი- აქტნდათ: სისხლი, კრმალი, შანთი, მდულარე და ფი-
სა- ცი. სისხლს უწოდებენ, ოდეს სწორმან მოკლის ვინ
თვს: ვინმე სწორი: მეფისა-გან შერისხვა იყო ანუ სიკუ-
დილი, ანუ გვემა და პატიმრობა; ხოლო მკუთლე-
ლისა-მის თანა-მდებ იყო, რათა დაეურვა თეთრითა
და საქონლითა პატივისა და წესისა მისისა სისხლი.

ხოლო უკეთუ უმაღლეს-მან მოკლის უმცირესი, დაუ-
ურვის სისხლი; ხოლო უმაღლესმან თუ მოკლის
უმაღლესი, დაუურვის სისხლი და განიძის მამულისა-
გან რა-ოდენსამე წელსა; ეგრეთვე დაწინდულთა ქალ-
თა წართმისა ანუ დატევებისა-თჳს ჩინებისა მიერვე დაუ-
ურვის სისხლი. ხოლო სულიერთა-გან, ამის მოქმედ-
თა ზედა, სხვა იყო შერისხვანი. ხოლო კრმალი — მე-
ფეთა ლალატისა, შეწამებისა, ანუ კერპთა, ანუ, შემ-
დგომად, ეკლესიისა მკრეხველთათჳს — შემწამებელს
და შეწამებულს ალოცივიდიან 40 დღეს. შემდგომად
შესჭურვიდიან ყოვლითა საჭურველითა და შესხნიან
ცხენთა ზედა, ღ მისცემდიან თვთოსა ცხენოსანსა უსა-
ჭურველოთა თვნიერ მათრახისა, რომელთა უწოდ-
ნენ მემათრახეთ. ჩაგზავნიდიან ასპარეზსა შინა და
იწყიან ბრძოლად შემწამებელ-მან და შესწამებულ-
მან. მემათრახენი-იგინი მოახსენებდენ თჳსთა ჟამთა
შინა ბრძოლასა და საჭურველისა კმარებათა; და რო-
მელი ჩამოვარდის, გამტყუნდისცა: ხოლო რისხვა მი-
სი, მოკვეთა თავისა და იავარი მამულით და სახლით;
არამედ შეწყალებისა-თჳს აღმოკდა თვალთა. ხოლო
შანთი ქურდთა გამართლებისა-თჳს: გაახურვიან სახ-
ნისი ვითარცა ნაკვერცხალი და დასდვან მალალთა
ზედა, რათა მალიად შეედვას კელნი ქვეშე მისსა; და
დასდვიან შეწამებულსა ტილოჲ ანუ ქალალდი კელ-
თა ზედა; იგი მივიდის და აღილის სახნისი, და წარ-
დგის სამი ბიჯი და გარდაავდის; მასვე წამს შეუხვი-

ვიან კელნი სამ დღედმდე; და სამისა დღისა გაუხს-
ნიან. და, უკეთუ დაუწვაფი არს, განძართლდის; უკე-
თუ დაძწუარი, მტყვარ. მღულარეცა ეგრეთვე მის-
თვს: გაადუღიან წყალი ქვაბსა შინა, შთააგდიან მცი-
რე რკინა მას შინა, მოვიდის შეწამებული შიშვლი-
თა მკლავითა და აღმოიღის რკინა-იგი, და წამს შეუ-
ხვივიან. ვითარცა შანთისასა, ეგრეთვე ამისიცა მარ-
თალი და მტყუანი. ხოლო ფიცი მამულის ცილები-
სა-თვს, მცირე ქურდობისა-თვს და სხვათა-თვსცა: და
აფიცვიან მოწმითა რაოდენნი შეხუდის; ხოლო ქურდ-
სა, ავაზაკსა და მძარცველსა ერთისა-წილ შვდი მია-
ცემინიან. და უკეთუ ვინ მესამედ ჰყო, აღმოხდიან
თვალთა, და მცირედისა-თვს მოჰკვეთიან ფერკნი.
კვალად, უკეთუ ვინ იხადის მახვლი ბჰესა მეფისასა
ანუ ერის-თავსა ზედა და წარჩინებულთა, მოჰკვე-
თიან კელნი. და სხვანიცა მრავალნი იყუნენ.

კელ-
ის უ-
ფალ-
ნი:

ხოლო კელის-უფალნი იყუნენ მეფისანი ესენი
კარსა ზედა: სპასალარი ანუ სპასჰუტი, და ამისნი
კელისანი იყუნენ ყოველთა სავაზიროთა თათბიროთა
პირველობა და ყოველთა ერის-თავთა უხუცესობა;
ესევე შეჰკრებდა ლაშკართა და ხარკსა სამეფოსა,
და ერის-თავთა მიერ ყოველთა საბრძანებელთა; აბრა-
მადი ანუ სასჯლთხუცესი. და ამისი კელისა იყო სამე-
ფო შემოსავალი და განსავალი. ამან უწყოდა წესნი
და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი,
და სახასონი მეფისანი. და ამას ქვეითნი კელის-

უფალნი ამისი დასახედნი იყუნენ, არამედ უმეტეს ეჯიბს ქვემორენი; მსახურთ-უხუცესის კელისა იყუნენ: სალაშკრო საჭურველისა და ირალისა მსახურნი, და ციხე-ქალაქთა მცველნი სპანი მეფისანი; მონათ-უხუცესისა კელისა იყო: ყოველნი მეფის როქის სპანი, თვნიერ ციხე-ქალაქთა; მანდატურთ-უხუცესის კელისა იყო: მანდატურნი, ბოქოულთ-ხუცესნი, ბოქოულნი, მანდატურნი, მებჭენი, მეკარენი, ქონდაქარნი, სარანგანი და ნადიმობისა წესი, და წინ-ძლოლა მეფისა, მოხსენება ნადიმსა და ამხედრებულისა ამის მიერ იყო მეფისა; მეჭურჭლეთ-უხუცესი. ამისი კელისა იყო: ყოველნი საჭურჭლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი; მსაჯულთ-უხუცესი. ამისი კელისა იყუნენ ყოველნი მსაჯულნი, ბჭენი, და კევისბერნი, კევის-თავნი, და ესევე სჯიდა საბრძანოსა მეფისასა; მეჯინბეთ-უხუცესი, — შემდგუმად იწოდა ამილახორი. ამისი კელისა იყო: ყოველნი მეჯინბე, შიკრიკნი, პაიკნი, ჯინიბნი, ტუნენი, ჯოგნი, რემანი მეფისანი; ბაზაერთ-უხუცესი. ამისი კელისა იყო: სულიად ბაზნი, ბაზიერნი, მეძალღენი, ძაღლნი, ტყეთა და ველთა მცველნი სანადიროთა მეფისათა; ეჯიბი. ამისი კელისა იყუნენ ყოველნი ტაძრეულნი მეფისანი, და ნადიმსა იგივე მიუვებდა მეფისა-წილ, და მას ეტყოდნენ დარბაზის ერნი რაი ენებათ მეფის მოხსენებად; და თავის-წინაობასა შინა ვერ-ვინ შევიდის მეფისა, თვნიერ მისსა; ეზოს-მოძღვარი. ამისი

კელისა იყო: ყოველნი საგანგიონი, მეფისა ხარჯნი და წარსაგებელნი, წესნი და რიგნი დარბაზისა, მეფისა ტაბლისა და სანოვაგისა, ანუ სხვათა; ჩუნი-რაზი. ამისი კელისა იყო: მზარეულთ-უხუცესნი, მეტაბლენი, მზარეულნი, მეპურენი, მერწყულნი, მგოსანნი, მემწყობრენი, ბუკ-ტაბლაკთა და სხვათა მცემელნი; მელუნთ-ხუცესი. ამისი კელისა იყო: მეწდენი და მესასმისენი მეფისა, და ღვინის მენი; მოღარეთ-ხუცესი. ამისი კელისა იყო: რაიცა მეფის თეთრი ანუ ლარნი თვსთა საკუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უკმადა, და მის ქვეშე დაწესებულნი მოღარენი; მესტუმრეთ-ხუცესი. ამისი კელისა იყო: მესტუმრენი. ესენი მოაწვევდნენ დარბაზის ერთა, ესენი მოუბრუნებდნენ სტუმართა. ჯვარის-მტკრთველი. ესე მოაწვევდა კათალიკოსთა და ეპისკოპოსთა, და შერისხვაცა ამის მიერ იყო მეფისაგან. მდივანნი. ესენი იყვნენ წესითა უმაღლესნი და უმდაბლესნი: მეფისა თანანი, პატრივითა, უმაღლესნი (ვითარცა იტყვის: «მდივანსა ჩვენსა ჩოლაყაშვლს არა-რაი ეკადროს, თვნიერ დიდისა შეცოდებისათვს მეფისა: მარჯვენა ცერი მოეჭრას, ამის-გან კიდე არა-რაი»), სპასალარისა - თანისა სხვა, სალთ-ხუცესისა - თანისა სხვა, მონათ-უხუცესისა, მსახურთ-უხუცესისა, მსაჯულთ-უხუცესისა, მეჭურჭლეთ უხუცესისა და ეზოს-მოდღვრისა-თანათა სხვა. ესენი ჰსწერდნენ უსტარს, იერლაყსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცავსა, როარ-

ტაგსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა,, განაჩენთა, და სხვათა. ფარეშთ-ხუცესი. ამისი კელისა იყო: ფარეშნი, ნოხნი, კარაენი, ოთახნი, მნათენი და ყოველნი საგებელნი, დალიქნი, სკამნი, სავარძელნი, ჰრა-ფარდაგნი, ფარდანი და მნენი მისნი, და მერწყულნი. ხუროთ-მოძღვარი. ამისი კელისა იყო: სულიად კელოსანნი და შენობა სასახლეთა და ეკლესიათა, კიდთა, ფუნდუკთა. მწერალნი იყვნენ მეფისა, რომელნი სწერდნენ შემოსავალსა და წარსაგებელსა ყოველთავე და ტაძართა და სხვათა.

ხოლო წესნი ესენი და ჩვეულებანი აქტნდათ, რომელნი ვთქვთ, და, განუხეთქელობისა-თვს სამეფოსა, მცველობდნენ; და უკეთუ მიუღიან საზღვარნი თვსნი, ყოველნი მწუხარებდნენ და იჭირვოდნენ კვალად-გებასავე, და მეფეთა თვსთა მიუდრეკელად ერთგულებდნენ. განა თუ სძლიან ვინმე მძლავრთაგანმან, არა დაემორჩილნიან. არამედ კვალად იპყრიან თვსნივე წესნი და არა დაუტევიან ღმერთნი და მეფე და ჩვეულებანი თვსნი.— ტაბლასა ზედა სჰამდიან და ნადიმობდნენ. სკამთა ზედა სხდიან. ბოდიშობდიან ქუდის მოკდით, ვითარცა აწ მთის კაცნიცა. სმიდიან ღვინოსა, სჰამდენ კორცთა პირუტყუთა და ნადირთათა. ნადიმობდნენ მეფისა თანა და ურთიერთთა თანა. მეფეთა გამეფებათა ზედა გარდაყრიდიან დიდნი და მცირენი სულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბაკითა, ვის რა

ჩვე-
ულე-
ბისა-
თვს:

ძალ-ედვა. ცოლნი თვსთა თანა-სწორთა ერთი, და არ სხვათა-ებრ მრავალნი. ამის-თვს უწყოდენ მოყსობა, ნათესაობა, ურთიერთთა მტერობა და მოყვრობა: ლხინთა ლხინობა, ჳირთა ჳირობა. არამედ ჳორწილის ჟამსაცა გარდაყრიდინ, ვითარცა მეფესა, ოჳროსა და ვერცხლსა ყოველნი მოწვეულნი და მწვეველნი ვის რა ძალ-ედვა, და არა სიძე-რძლისა იყო იგინი, არამედ მეწდისა მათისა*).

მკვდარსა დაჳთლვიდინ ყოვლითა შესამოსლითა, და საჳურველითა და სამკაულითა თვსითა (ამის გამო არს აწ ნიშანი ეპისკოპოსთა), სტიროლიან, დასაბნელოსა სხდიან 40 დღე; აღიპარსიან თავნი თვსნი, წვერ-ულვაშნი, წარბნი, წამწამნი, და ჩიკლიდინ წელამდე სამოსელთა; მამრნი და მდედრნი იცემდიან ვიდრე სისხლ-დინებისადმდე; არა სჳამდიან კორცსა და ცხოელსა წლამდე, გარნა მაშინც იძულებითა დიდითა; შთაიციიან ძაძა-ფლასნი და დაიბურიან თავსა თხისურნი ჩაჩნი; განჳყვიან საფლავამდე ცოლნი ჳმართა და ჳმარნი ცოლთა, და სხვათა ახლოს მოყვასთაცა; ჯინსა შინა მსხდომარენი, ბნელსა, ძაძითა მოკრულითა, იმღერდიან მწუხარითა ხმითა, ტყეებისა ჟამსა, არა ჳირის-უფალნი, არამედ სხვა-

*) ეს ჩვეულება საინგილოში დღესაც დაცულია; ხოლო ოჳრო-ვერცხლის მაგიერ ნეფეს გადაყრიან ხოლმე თხილსა, ტაბკითა ანუ ხონჩით. აწინდელი „შაბაში“-ც იგივე ძველი ჩვეულებაა.

ნი მუნ მყოფნი (ხოლო წესნი ესენი მოშალა 91 მეფემან გიორგიმ, რაჟამს მოვიდა მისა პატრიაქი იელუსალიმისა, მის გამო, თვნიერ შავის ჩაცმისა, კორცის უჭმელობისა და ტყეზა-ტირილისა).

კვალად უწყოდნიან დღესასწაული კერბთა ღმერთთა თვსთა: განვიდის თვთ მეფე და დიდებულნი და მცირებულნი ბუკ-დაბდაბითა და ყოვლითა ძნობითა და სახიობითა; შესწირვიდიან ზროხათა, კართა, ცხოვართა და ნადირთა; თაყვანის-სცემდნენ არმაზს, შემდგომად ზადენს და მერმე სხვათა ღმერთთა. არამედ უმეტეს დიდი იყო დღესასწაული არმაზისა. და შემდგომად თაყვანის-ცემისა ჰყვიან ნადიმნი დიდითა ქამითა და ღვინის სმითა, როკვითა ფერკისათა, პურობითა, სახიობითა და ძნობითა სამ დღე, და მოიქციან თვს-თვსად სახიდ*). არამედ ოდით-გან დაატევებინა ალექსანდრემ ქამა მკჷდართა, მიერ ქამით-გან შესწირვიდნენ კერბთა ძეთა და ასულთა თვსთა, და იყო ესე ბოროტება მრავალსა წელსა. არამედ შემდგომად დააყენა, — დაკლვა ძეთა ზე ასულთა შეწირვად კერბთა, — მეფემან რევ ზე უბრძანა კვალად პირ-უტყვთა შეწირვად (ხოლო ჟამსა ქრისტიანობისასა ნაკერპავთამათ მათთა მაღალთა და ბორცვთა ზედა ესე-ვითარივე იყო განცხრომა-როკვანი. ამის-თვს აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარებობდიან მუნ: ვი-

კერ-
ბთა
დღე-
სას-
წაულ-
თა-
თვს:

*) ე. ი. სახლად.

თარცა აწ, ფერკისა სიმღერითა, გაათენიან. და ესენი ესრეთ.

შემ-
დგომ-
ად
კერპ-
თა: ხოლო შემუსრა ძალითა ზეგარდამოთა წმიდამან ნინომ არმაზ, უდიდესი ღმერთი ქართველთა, და გაც და გაიმა, და იქმნა მეფე მირიან წმიდისა ნინოს მიერ ქრისტეანე, და აღიარეს სულიად საქართველოსათა ძედ ლჷთისად მარიამ ქალ-წულისაგან განკორციელებული უფალი ჩვენი იესო ქრისტე. და შემუსრნა შემდგომად მირიან ყოველნი კერპნი საბრძანებელსა თვისსა, და მათ-წილ აღმართნა ცხოველს-ყოფელნი ჯვარნი ქრისტეს მეუფისა დასამკობელად მტერთა.

ეპის-
კოპოზ
მღვდელ-
თა-
თვს: განა აქტნდათ წესნი და ჩვეულებანი ესენივე წინ-თქმულნი. არამედ კერპთა მღვდელთა-წილ, დასვა მირიან მცხეთას, ზემო ეკლესიასა შინა, მთავარ-ეფისკოპოზი, და ქალაქთა და დაბნებთა მღვდელნი ქეშმარიტნი ქრისტეს სარწმუნოებისანი, რომელთა აქტნდათ პატივი: ეპისკოპოზსა მეფისა თანა, ხოლო მღვდელთა-მთავართა თანა.

მეფეთ-
კურთ-
ხვი-
სათვს: ესე ეპისკოპოზი აკურთხევედა მეფესა და დაადგმიდა გვრგვნსა. ხოლო შემდგომად დადგინებისა კათალიკოზისა, — კათალიკოზი. და ჟამსა ბაგრატონთასა, — ვინად-გან ლიხთ-იმერთა იყო დადგმა გვრგვნისა, — ქართლისა და აფხაზთა კათალიკოზნი აკურთხევდნენ, არამედ გვრგვნსა დაადგმიდა ქუთათელი მეფეთა ქუთათისის ტახტისათვს; ხოლო შემდგომად

განყოფისა, იმერეთს-კათალიკოზი იმერთა, ქართლს-კათალიკოზი ქართლისა, და კახეთს-ბოდბელი. ხოლო ვახტანგ-გორგასალ დასვა კათალიკოზი და ეპისკოპოზნი ყოველსა საქართველოსა შინა. ამათ მიეცა პატივი: კათალიკოზსა-მეფისა თანა, და ეპისკოპოზს-ერისთვისა თანა, ხოლო მღვდელთა-აზნაურთა თანა. ხოლო, შემდგომად მოსვლისა 13 წმიდათა მამათა, იქმნენ ამათ მიერ მონასტერნი და უდაბნონი, და ამათ მონასტერთა მამათა და წინა-მძღვართა მიეცათ პატივი მთავართა თანა.

კათალიკოზისა, ეპისკოპოზისა და წინამძღვრისათვის:

ხოლო ამათ მთავრობისა წინ-თქმულსა წესსა შეეძინა: რათა აქჳნდეს მათ წესთა თანა სასაფლაოდ საეფისკოპოზო ანუ მონასტრის ეკლესია, კვალად საყდარი კარისა მღვდლითურთ. ეგრეთვე აზნაურსა სასაფლაოდ მონასტერი და ეკლესია სახლსა თვისსა მღვდლით. ხოლო წინა-თქმულითა და ამით იწოდებოდნენ მთავარნი, და თვნიერ ამათსა არა. შემდგომად კვალად შესძინეს ჭეონდიდეჯი, და იყო ამისი კელისანი ქჳრივ-ობოლნი, დავრდომილნი, უსამართლო-ქმნილნი, შეწუხებულნი და შეჭირვებულნი. ესე აუწყებდა ამითთა ყოველთავე მეფესა. ესევე იყო მწიგნობართ-უხუცესი, ყოველთა სამეფოთა მწერალთა ზეით თქმულთა. ესევე მისცემდა მეფისაგან ბრძანებასა ეკლესია-მონასტერთა და ლაშკართა მოწვევად, და მათთა სამკირნოთა მოხსენებად მეფისა. ესევე იყო, ლაშკრობისა ჟამსა, პატიოსნისა ჯვარი-

შეძინებულნი წესით მთავართათვის:

კონდიდე-ლისათვის:

სა მძღვანებელი წინაშე სპათა, და ბრძოლისა ეამსა უკან მსვლელი ანუ ჩახთაული, და ახალ-წელს მაკვლევი მეფისა. შემდგომად შესძინეს ათაბაგობა, რამეთუ არლა-რა იწოდებოდა სპასალარი სპასალარად, არამედ ათაბაგად.

მეფეთა გვართა: ხოლო გვარნი მეფეთანი იყვნენ: პირველი, ქაწოლოსიანნი და ნებროთიანნი და არშაკუნიანნი, და მეფობდნენ ისინი 566 წელთა, და მეფენი ისხდენ 28; შემდგომად ამათა იყო გვარი ხოსროჰანთა, და მეფობდნენ ესენი 454 წელთა, და მეფენი ისხდენ 17, და მთავარნი 3; შემდგომად ამათა ბაგრატონნი, რომელნი გამეფდნენ ქორონიკონსა 575 წელთა და არიან აწამდე. არამედ სიტყვა იყო ივერიასა შინა, მეფეთა ამათ-თვს, რამეთუ: „იცნობის ქართლოსიანებროთიან-არშაკუნიანნი გმირობითა, ხოლო ხოსროვანნი გოლიათობითა, ახოვნებითა, შემმართებლობითა, ხოლო ბაგრატიონნი მკნეობითა, სიბრძნეჲქველობითა, და ქვეყნისათვს თაე-დადებულობითა“.

მთავართა გვართა: ხოლო გვარნი მთავართა-მათ ძველთანი ესენი არიან: ქობულის-ძე, დონაური, არელმანელი, ბაღუში, რომელი იყო ლიპარიტის-ძე, მარუშის-ძე, კახაბერის-ძე, ბაქურის-ძე, აბულელი, მსარ-გრძელიძე, ორბელიანი, ქაჩიბაძე, კარდანის-ძე, გამრეკელი, ძაგანის-ძე, ასათის-ძე, კარიჭის-ძე, გაგელი, სამძივარი, ფარჯანიანი, ნერსიანი, ადარნასიანი, ჯვანშერიანი, კაკასიძე, ჯაყელი ირუფაქის-ძე, ჩოლაყაშელი, აბაზაძე, კორინთელი, მახა-

ტელი, ნასიძე, შარვაშიძე, ქვენა-ფლაკელი, ჯავახიშვილი, ბუჩქელი, და სხვანი მრავალნი, რომელნი ერისთობით იწერიან და გვარნი არა წარიწერებიან ცხადად საცნობელად, ვითარცა იტყვს: ყუთლოღარსაღისას, და ყუბასარისას, და ქართლს: ერის-თავი გრიგოლი, და სურამელი რატი, და გრიგოლი; კახეთს: ხორნაბუჯის ერის-თავი, მაჭის ერის-თავი, პანკისის ერისთავი; და სამცხეს: გუზანს და არტანუჯის ერის-თავი, კალმახის ერის-თავი, წუნის ერის-თავი, ხოლო სომხითს: მანკაბერ ხადუნი, და არა გვარი მისი, ხოლო იმერეთს: ბედიელი, დადიანი და სხვანი, და არა გვარნი მათნი წარწერილნი. არამედ დადიანობა არა გვარი, გარნა წესი კვლობისა. არა იყო ესე ოდიშს, არამედ კარის მკარესა ზედა დადიანობდა, ხოლო შემდგომად მეფის თამარისა, იქმნა ოდიშს დადიანად; და იყვნენ ერის-თავად, ვითარცა ცოტჩე-დადიანი, და არა გვარი მისი საჩინო არს. გარნა შემდგომნი დადიანნი ცოტჩესა-გან ჩამომავლობენ, ვითარცა აღვსწერეთ.

არამედ, კვალად ქრისტიანობის ჟამსა შესძინეს წესნი ესენი: რამეთუ ახალ-წელს, I იანვარს, უწინარეს ცის-კრის ლოცვისა, უკვლევდა მეფესა ჰყონდიდელი ჯვარსა და ხატსა, და სამკაულსა მეფესა და დედოფალსა და სანუკარსა შაქრისასა; ხოლო, შემდგომად წირვისა სულიად ერის-თავნი, კელის-უფალნი და დარბაზის ერნი თვს-თვსთა ბარებულთა, ე.

ახალ-წლისათვის:

ი. ა. ბაზიერთ-ხუცესი—შავარდენ-ქორსა და თავსა ველურის ეშვასა მოაქროვილსა; მეჯინიბეთ-ხუცესი—ცხენსა აღკაზმულსა ოქრო-მოაქვლითა, და სხვანი ოფიკალნი თვს-თვსთა შესატყვისთა, ხოლო ერისთავნი—ცხენთა არა კეთილთა; და კვალად ესენიცა და სხვანი სულიად ისარსა, და შეაჩვენიან კრულით ორ-გულსა მეფისასა, მეტყველნი: «მრავალ-ჟამიერ ყოს ღმერთ-მან მეფობა თქვენი მრავალს წელს, და ისარი ესე გულსა შინა განერთხას მეფობისა თქვენისა ორგულსა». და შემდგომად სულიად სპათა მოლოცვსა შექმნიან პურობა დიდი, განცხრობითა და სახიობითა. ხოლო ცხენთა-მათ ერისთავთა მორთმეულთა განიყვანის ბაზიერთ-ხუცესი—სადა იყო სანადირო მეფისა შემოლობილი ახლოსა მეფის სამყოფისა,—და დაკოცის ცხენნი-იგი, მწუხრსა-მას, შემოლობილსა მას შინა: და მას ღამეს აღივისს შემოლობილი-იგი მელითა, ტურითა, მგლითა. და დილასა მცველ-მან მის-მან ჩამოხურის კარნი და დაამწყვდივის მას შინა. ხოლო მეორეს დღესა შეჯდის მეფე წარჩინებულთა თვსითა და მივიდის ადრიან მუნ. მაშინ გამოუშვიან მკეცნი იგინი და უწყიან ისრითა სროლა და სიკჳდილი მათი. ესრეთ იკჳლევდიან და შემოვიდიან მხიარულნი სანადიმოდ.

აღდ-
გომი-
სათ ვს:

ხოლო აღდგომის წესი იყო: ადრე ნათლები-
სად წირვა და შემდგომად წირვისა მცირედითა სა-
ნოვაგითა კორცთათა აღიქსნიდიან პირთა მეფე და

დიდებულნი. შემდგომად გამოვიდის მეფე და ყოველნი წარჩინებულნი და ამცირებულნი ასპარეზსა ზედა და დასვიან სამეფო თასი ოქროსა ანუ ვერცხლისა ყაბახსა ზედა; და უწყიან სროლა მას თასსა ისარნი მოყმეთა და ქაბუკთა, და რომელი ჩამოაგდის ისრითა, მას მისციან თასი-იგი. შემდგომად ამისა შეჰქმნიან ბურთობა, და რომელ-მან მკარე-მან აჯობის, იყო მკარე-თალარნი სამეფონი, და მისციან მათ თვითთა თვით (ეგრეთვე ქორწილისა და გამომჩვენებისა დღესა შინა ყვიან ესე ასპარეზსა ზედა). მერმე შემოვიდნიან მეფისა თანა და შექმნიან ნადიმნი და პურობანი დიდნი, მგოსან-სახიობითა. არამედ კათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი, ვიდრემდის იყუენ მუნ, არა იყო მწყობრთა ძალთა ცემანი, არამედ გალობანი; ხოლო შემდგომად წარსლვისა მათისა, იყო მგოსანთა, მომღერალთა და ყოველთა სახიობათა ცემანი.

ხოლო წესთა ამათთა იყო ყოველი ივერია ანუ გიორგია, ოთხ სადროშოთ განყოფილი. რამეთუ წინა-მბრძოლნი იყუენ თორელნი, ციხისჯვარელნი და ახალ-ციხელნი, და მიმყოლნი მათნი სულიად მესხნი და კლარჯნი, და სომხითისა, რომელნი ეპყრათ; ხოლო მემარჯვენე მიმსვლელ-მცემელნი სულიად ლიხთ-იქათი, აფხაზ-ჯიქითურთ; ხოლო მემარცხნეთ მიმსვლელ-მცემელნი სულიად შერ-კახნი; ხოლო მეფისა აღმის მპყრობელნი ქართველნი და რომელნი

დრო-
შისა-
თვს:

როჭით სპანი ეპყრნეს მეფესა. გარნა ოდესმე სამად მიმსვლელად ანუ სხვა-რიგ მიიყვანიან, ვითარ ამ-ჯობინის მეფე ანუ სპასალარი.

შერე-
ულთა
წესთა-
თვს:

არამედ წესნი ესენი რომელიმე ფლობასა თა-
თართა ყეენობისასა შეიშლებოდნენ, ვითარცა: დაბ-
ლა, ნოხთა ზედა, სხდომანი, ეკკლესიასა შინა მოუ-
კდელოდა ქუდისა, თუ არა, ჟამად: რამეთუ საუფ-
ლოთა სიტყვათა ზედა მოიკდიდიან, თვნიერ მისსა,
არა; არცაღა ბოდიშობდიან ქუდის მოკლით. დასხვა-
ნიცა უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვს: ორ-ცო-
ლიანობასა და სამ-ცოლიანობასა, და მეფეთა წინა-
აღმდეგობასა, და განდგომილებასა. ხოლო შემდგომად
ბრწყინვალე-მან მეფემან გიორგიმ კვალადაგო წესსა-
ვე მას ძველსა ზედა. და შემდგომთა მისთა მეფეთა,
ვიდრე შიხთა მეფეთა სპარსთათა გამოჩინებისამდე:
ხოლო შემდგომად განყოფილებისა და განხეთქილე-
ბისა სამეფოსათა ამისა აქტუნდათ თვს-თვსად წესნი
ესენივე, გარნა ერის-თავთა ცვალებანი არლა-რა;
განა მთავარნიცა არლა-რა იწოდებოდნენ მთავრად,
არამედ თავადად. და არცაღა იყუნენ როჭით სპანი
მეფისანი, არამედ სახასონი აზნაურნი, და მსახურნი
გლეხნი კეობათა-გან იყუნენ მცველნი მეფისანი,
და უმეტეს მოკევე-მთიულნი, ვიდრე დაიპყრობდნენ
მას საერისთოდ, ხოლო იმერთა რაქა და სულიად
ლეჩხუმი, ხოლო კახთა ქისიყი. ხოლო ლაშქრობისა
ჟამსა ერის-თავთა და თავადთა მინაწერნი იყუნენ

შემდ-
გომად
განყო
ფილე-
ბისა
სამე-
ფოსა-
თვს:

მოყვანებად. განა იყვნენ ოთხ სადროშოთვე კვა-
ლადცა, ვითარცა აღვსწვრეთ ქართლი, იმერეთი
და კახეთი; არამედ ესე ყვეს მეფეთა, ვინათ-გან არლა-
რა იყვნენ ეგოდენნი შემოსავალნი, რათამცა დაე-
პყრათ სპანი ეგოდენნი, რათა ეპირისპირათ, ანუ
გამაგრებოდენ მტერთა თვსთა. ამის-თვს შეკვეთეს
ერის-თავთა, მთავართა და აზნაურთა, —სულიად რა-
ოდენნი სახლთა შინა არიან, —წასვლად ლაშკარსა
შინა, ხოლო გლეხთა მგზავსად შეწერილებისად;
ხოლო როსტომისამდე ესენი ესრე იყვნენ.

გარნა თუმცა სამცხეს და კახეთს შემოიერთათ, —
მათ ურუმთა-გან და ამათ ყიზილბაშთა-გან, —წესნი
რაიმე მათნი, არამედ ქართველნი და იმერელნი ეგ-
ნენ ზნეთა მათ ზედავე. ხოლო აწინდელთა ჟამთა
აქუნდათ წესნი იგინივე, და შერეულნი ყიზილბაშთა
ესენი: რამეთუ სხდიან ნოხთა უსკამოთ, კელითა
სქამდიან; სანოვავე ქართველთა და კახთა უმეტეს
ყიზილბაშთა რიგისა, ხოლო მესხთა, —ურუმთა, და
იმერთა—ურუმულთა-გან შერეული; და სასახლეთა
შენებანი მათივე რიგისა და არლა-რა ქართული,
თჳნიერ დარბაზისა. და მესხთა—ურუმთა რიგისა; და
არცადა იყო ერის-თავთა ცვალებანი, არამედ მკვდრად-
ნი. არამედ ძველით-განვე იყო წესი ესე: რა-ჟამს
მოკუტდის ერის-თავი, ანუ მთავარნი, ანუ კელის-
უფალნი, ანუ აზნაურნი ჩინებულნი, მოართვიან მე-
ფესა მის მომკუტდრისა კრმალი, ცხენი და უხუცესი

აწინ-
დელი-
სა წეს-
თათვს

ძე მისი; ხოლო მეფე კელის-უფლობისა და ერის-
თობისა წესსა, ვისიცა ენება, ღირსებისა ებრ მიუ-
ბოძის, და ოდესმე ძესაცა, უკეთუ ღირს იყო ანუ
ძალ-ედვა მოურნეობა მისი; ხოლო ცხენი წარიყვა-
ნიან სამეფოთ და კრძალს მოარტყმიდა წინაშე მე-
ფისა მსახურთ-უხუცესი ძესა მის მომკურდრისასა; და
დააწესიან ტაძრეულად ანუ სხვათა სამეფოთა მსახუ-
რებათა შინა ღირსებისა ებრ. ხოლო აწინდელსა
ჟამსა კელის-უფალნი ეგრეთვე ყუნიან, ვითარცა ზე-
მო ითქვა, და ცხენიცა და კრძალიცა ეგრეთვე.
არამედ ერისთობა და მთავრობა არღა-რა, და რო-
მელნიმე სპასპეტნიცა; რამეთუ შველთავე მისთა, ანუ
სახლის კაცთა მისთავე მიუბოძიან; ეგრეთვე მთა-
ვართაცა.

აწინ-
დელი-
სა კე-
ლთ-უ-
ფალ-
თა შე-
ცელი-
ლთა
სახელ
თათჳს

ხოლო როსტომ კელის-უფალთა უწოდა: მსა-
ხურთ-უხუცესსა ყოწნი-ბაშა, მონათ-უხუცესსა ყუღარ-
ალასი, სჳასპეტსა სარდარი, მეჭურჭლეთ-უხუცესსა
მოღარეთ-ხუცესი, და მეჭურჭლეთ-ხუცესი არღა-რა,
არც იგი წინათი მოღარეთ-ხუცესი, ჩუნჩერახსა სუფ-
რახი, ჩანსაგირსა—სუფრახეში, მანდატურთ-უსუცესსა—
ემიფალასი, მანდატურსა სოჭბათიასა-უღაი, ბოჭოუღასა
ელაღაჯი, მსაჯულთ-უხუცესსა—მდივან-ბეგი, ეზოს-
მოძღვარსა—ნაზირი, მესტუმრეთ-უხუცესსა, მკჳმან-
ღარი, მწერალსა მუშიბი, სურთ-მოძღვარსა სარაი-
ღარი, და ეჯიბი არღა-რა, არამედ მგზავსი მისი მეი-
თარი; ხოლო სხვანი კელის-უფალნი იყუნიენ ეგრე-

თვე. არამედ კვალად ყიზილბაშთა რიგის შესძინა კე-
ზირი, მუსტოფი და მუნში; კვალად მეკარესა,—ყაფა-
ჩი და ასის-თავსა—უზბაში. და კახთაცა განაწესეს
ეგრეთ; ხოლო იმერეთს, მეფის ალექსანდრეს, გიორ-
გის ძისამდე, იყუენენ წესნი ეგრეთვე, და შემდგომად
მისსა არლა-რა, არამედ მთავარნი თვს-თვსით სპითა
შეპკრბიან, და არცაღა კელის-უფალნი მეფისანი არი-
ანლა; ხოლო სამცხეს, ვითარცა ოსმანთა რიგნი,
ეგრეთ იმყოფიან ჩვეულებითა და წესითა.

ხოლო აწინდელთა მთავართა და წარჩინებულ-
თა გვარნი ესენი არიან. ბაჩათაშვილი, რომელთა აწი-
უპყრავთ გაჩიანისა და გარდაბანისა საერისთოსნი, ტფი-
ლისის სამკრით, ვიდრე ლორე-ფანავერამდე, თვნიერ-
მეფისა სახასოთა და შეწირულობათა ეკლესიათათა. ვარ-
ხოლო იტყვან ესენი ჩამომავლობასა ქაჩიბაძისასა, თა-
რომელსა აცხადებს გუჯარნი და სიგელნი მათნი, თს.
მეფეთა-გან წყალობისანი; კვალად ყაფლანის-შვილია
და აბაშის-შვილი სამთა-ძმათა შვილობასა. არამედ ყა-
ფლანის-შვილი იტყვს გვარობასა მათსა, განა ორბე-
ლიანობასა; გარნა იყო ორბელიანი სხვა და ქაჩიბა-
ძე სხვა გვარი. არამედ ოდეს განიყუენენ ძმანი, ბა-
რათასა-გან არიან ბარათიანნი, რომლისა მიერ ეწო-
და ადგილთა-მათ საბარათიანოდ, ხოლო აბაშისა-
გან—აბაშის-შვილნი, და ეგრეთვე სხვანი, რომელნი
არიან ბარათიანთაგანნივე; განა საგონებელ არს, ყა-
ფლანიანთაცა მესამეს ძმას ეწოდა ორბელი, და მის

მიერ ორბელიანნი იწოდნენ, თვარე წინა-თქმულნი არა განმართლდებიან. ხოლო სომხითის მელიქი არა არს გვარი, არამედ სომეხსა ვისმე პატივ-სცა შაჰ-აბას, გამოჰმადიანებისა-თვს. ანდრუთაშვილი, აწ აზნა-ური, მაგრამ მკარგრძელნი არიან. ხოლო ზუაზბას-შვილს, იანაზის-შვილს და სოლანაშვილს იტყვან არა ბარათიანობასა, არამედ მამულნი და სასათლაონი მათნი აჩენენ მასვე ყოფასა. კვალად დოღუნჯის-შვილი აწ ჩამოსულნი მესხიდამ. ყაზახულადიშვილი მოვიდა მარიამ-ჯვარის კახეთიდა; ხოლო მცხეთის დასაველით და მტკვრის სამხრით ციციშვილი, რომელი მოვიდა ფანასკეთიდა; ჯვანის-შვილი; ხოლო მოუწავის-ძევი არს სააკაძე, და მეფისა-გან გამთავრებული; რაჭვიკაშვილი აწის შადვიკაშვილი, მოვიდა სამცხიდა. ხოლო შიდა-ქართლის ამილახოანი, არამედ არა არს გვარი, განა წესი მეჯინიბეთ-ხუცობისა, ვითარცა უწოდებენ სპარსნი, ხოლო გვარი ზედგინიძე არს და პატივ-ცემული მეფეთა-გან მთავრობით, ვითარცა აჩენს გუჯარნი მათნი; აბაშიძე, ფაღანდიშვილი და ამირ-ეჯები. ამათ ერთობასა შინა აქუნდათ მამულნი იმერეთს და ქართლსა შინა, და შემდგომად განყოფისა სამეფოსა ერთი ძმა იქით და ერთი აქათ დაშთნენ, ვითარცა აჩენს მამულნი და სიგელნი მათნი; ავალის-შვილი, რა დაშთა კეობა მეფესა ქართლისასა, ეგრეთვე ერთი ძმა დაშთა აქა და მეორე სამცხეს; მანაშელი იტყვს ანჩაფისძეობას, აფხაზეთი-

დამ მოსვლას, განა ახალი კარს. ხუასეული-მე იყო სამცხეს და იტყვს ოსობას, არამედ არს მოსვლა მისი შემდგომად გაყრილებისა; ფაკუნის-შული იტყვს მკარგრძელობასა. ხოლო კვალად მესხი ამილახორი-შული, დისამიქე, შალიკაშული და თაქთაქი-შული შემდგომად თათრობისა ჩამოვიდნენ სამცხიდან. მსიქე მოვიდა იმერეთიდან. ხოლო რამასის-შული და დაკითის-შული არიან ავ-გიორგის ძმის დიმიტრისა-გან, რომელი არჩინა მეფე-მან, და არიან მიერთ-გან აქა. ხოლო იალბუზის კალთათა ქსნის ერის-თავი, და არა ქვენა-ფლაველისა-გან, არამედ იტყვს ბიბილურობასა. ხოლო არაგვის ერის-თავი — და აღესწერეთცა ვითარცა არიან, არამედ გვარს სიდამონობას იტყვან. ხოლო მუხრანის-ბატონი და გოჩაშული, აწ მთავარნი, არამედ გვარი მეფეთა ბაგრატიონთა არიან, ვითარცა აღწერილნი არიან.

გარნა ამათ მთავართა შორის, აწინდელთა ჟამთა, უწარჩინებულესნი და შემძლებელნი ესენი იყვნენ და გაუყრელნი სახლნი აქუნდათ: პირველი, მუხრანის-ბატონი, არაგვის ერის-თავი, ქსნის ერის-თავი, ამილახორი და ყაფლანიშული. ზემო ციცი-შული, როდეს გაუყრელი იყო, და სომხითის მელიქი; ხოლო აზნაურნი მრავალნი არიან, სიგრძისა-თვს დავილუმეთ. ვიეთნი ძველის გვარისანი, ვითარცა აზნაქე, კორინთელი, მასატელი, არღუთაშული, გოგებაშული, სასიქე, ღასხელი. გააზნაურშულეზულნი: და ვითარცა

წარჩინებულთათვის.

რატის-შვლი, ქსნის ერის-თვის განაყოფი, ვით იხი-
ლევების მამულითა, ხოლო აწ დამცირებულნი,—ხო-
ლო ზედგინიძე, სააკაძე, ელიოზის-შვლი, ამათ-გან
გამთავრებულნი. ესრეთ რომელნიმე აღმაღლებულან
და რომელნიმე დამდაბლებულან ჟამთა ცვლილები-
თა, ანუ გაყრითა ძმათათა. ხოლო კახეთს: ჩოღაყა-
შვლა და მჟეს-შვლი იტყვნან ირუფაქიძობას; ენდრო-
ნიკას-შვილი იტყვნან ანდრონიკესა-გან, რომელი მო-
ვიდა პირველვე, კეისართა გვარისა. ჟორჯაძე, ჭავჭავა-
ძე, ჯანაძე, ჯანაძის-შვილი, რუსის-შვლი, ჯანდიერის-
შვლი, ჯაღის-შვლი და ჩუბუკი. ეს ორნი მოსულნი
არიან გაყრილების შემდგომად; გურამის-შვლი და ტუ-
სის-შვლი ზედგინიძენი, რომელთა გამოაჩენს სასა-
ფლაო მათი დღესაცა მღვმეს. და აზნაურნი უფროს
მცირედ. ხოლო სამცხეს: ჯაყელი, ესე არს ათაბაგი
და ფაშა ახალ-ციხისა; შალვაშვლი, თადეოსიძე, დი-
სამ-ტის-სვ-ტის. სამიძე, ქობულაძის-ძე, გოგობაშვლი, ამილახვარი, ჯაღის-
შვლი, სუმბატის-შვლი, გოგორის-შვლი, თუხარელი,
დაღისიძე და სხვანი არლა-რა იწოდებიან გვართა,
არამედ ფაშად, ბეგად და სანჯახად. და აზნაურნიცა
იშე-რე-თისა-თვს. ეგრეთვე მრავალ, განა დავიდუმეთ. ხოლო იმერეთს:
არგვეთსა შინა ახაშვი, ფხვიძე, წერეთელი და ჩხვი-
ძე (ამავე ჩხვიძის გვარი არს აწინდელი რაჭის ერის-
თავი და სპასპეტი რაჭისა), ლორთქიფანიძე, ნიჟარა-
ძე და ლაღაბერაძის-ძე, აზნაურნი და მთავრობით პა-
ტივ-ცემულნი მეფეთა-გან. ხოლო რაქას: წულუკიძე.

აშუღი, ჯაფარიძე, ინასარიძე, ლაშხის-შვილი. ხოლო სვანეთს: გელოკანი, და არღუ ევ-ოდენისა ძალისა და უფლებისა მქონე სვანთა ზედა. კვალად ვაკესა შინა: ჭილაძე და მიქელაძე, და ჩიჯავაძე. ხოლო აზნაურნი მრავალნი და კეთილნი ყოვლითა ზნითა აზნაურთათა (ვითარცა ძველად სიტყვა იყო ივერიასა შინა: „დარბაისლად მესხნი, თავადი ქართლისა, აზნაურნი იმერეთისა, და ვაქარი კახეთისა“); არამედ სიგრიძისათვის არლა-რა აღვსწერეთ. გარნა უწარჩინებულესი და შემძლებელი იყო აწის ჟამსა შინა რაქის ერის-თავი და აბაშიძე; ხოლო ოდიშს დადიანი და თავადი თვთ თვისად მფლობელი ოდიშისა, შემდგომად გაყრილობისა. არამედ აწ არს ჩიქოვანი, რომელ-მან მოსწყვიტნა დადიანნი და მთავარნი ოდიშისანი, და მცირე აზნაურობისა-გან იქმნა დადიანად, აღწერილებისაებრ. არამედ კვალადცა არიან მთავარნი ესე: გოშაძე, ფაღაჯა, ჯაიანი, ჩიჩუა და სხვანი აზნაურნიცა მრავალნი. ხოლო აფხაზეთს იგივე შარვაშიძე, მფლობელი აფხაზთა თვთ, და უმდაბლესი ანჩაფაძე. ხოლო გურიას გუშიელი, იგიცა თვთ ჰფლობს და იტყვს ვარდანის ძეობასა. და სხვანი მის ქვეშენი არიან ესენი: თადგოარიძე და ამილახოარი, ჩავიდნენ სამცხილამ, შარვაშიძე მოვიდა აფხაზეთილამ, ბეირიძე, კეკელიძე, ბეჩუქიანი, ნაკაშიძე და სხვანი, ეგრეთვე აზნაურნიცა.

ოდი-
შისა-
თვს.

აფხა-
ზეთი-
სათ-
თვს.

გუ-
რი-
ისა-
თვს.

მეფე-
ეთა
წერი-
ლისა-
თჳს.

ხოლო მეფენი ამათ ყოველთა ზედა იწერებო-
დნენ ესრეთ: „ჩვენი ბრძანება არს, მესტუმრეო, თუ
მანდატურო, ესრეთ უამბე“. და შემდგომად რაი ჯერ
იყო. ხოლო სიგელსა და გუჯარსა შინა: „ჩვენ, მე-
ფეთ მეფე-მან, ღთით წყალობით ცხებულ-მან, თვთ
მპყრობელ-მან და თვთ კელ-მწიფე-მან, იესიან, და-
ვიითიან, სოლომონიან, ბავრატიონ-მან, შუდთავე სა-
მეფოთა მპყრობელ-მან (სახელი), გიწყალობეთ“.
ხოლო აწინდელთა ჟამთა: „მენტერეო, ჩვენ მაგიე-
რად, ჩვენს დიდს იმედს დარბაზ-ბატონს (სახელი)
ასრე უანბეთ;“ და მდაბალთა ზედა: „ჩვენი ბრძანე-
ბა არის;“ ხოლო გუჯართა და სიგელთა: „ჩვენ
მეფე-მან ღთივ ცხებით გვრგვინოსან-მან, იესიან,
დავიითიან, სოლომონიან, ბავრატიონ-მან (სახელი),
გიწყალობეთ.“ ესრეთვე იმერნი და კახნი. არამედ
მეფე ქართლისა კვალადცა მეფეთ მეფობით სწერდა
წინავეთავე ჩვეულებითა.

ეპი-
სკოპ-
ობა-
თა
ლაშ-
კარ-
თა
წასე-
ლისა-
თჳს.

არამედ ეპისკოპოზთა სლვა ლაშკართა, ნადი-
რობათა და ბრძოლათა შინა ამის მიერ ჩვეულება-
იქმნა: რა-ჟამს უწყეს მოჰმადიანთა—შემდგომად და-
ვით 80 მეფისა—დაუცხრომელი ბრძოლა და კირ-
თება და იხილეს ლაფლობა-უღონოება ქვეყნისა ერ-
თა ეპისკოპოზთა, მა-შინ ეტყოდიან ეპისკოპოზნი:
„ნუ მოლაფლდებით, და ნუ მოუღონოვდებით ბრძო-
ლად მათდა, და ნუ დაუტევებთ სარწმუნოებასა,
რჯულსა და ჩვეულებასა თქვენსა, და ჩვენ ვიქმნე-

ბით წინა-მბრძოლნი თქვენნი.“ და ჰყოფდენცა ეგრეთ (ვითარცა მარაბდის ჯმსა ზედა მროველ-მან ავალიშვილ-მან, რა მოიღო ზიარება, ეტყოდენ: „უკეთუ დღეს აღიღებ მახვილსა ბრძოლად, უბრძანე, რათა გვაზიაროს სხვა-მან; და უკეთუ არა, უმჯობეს არს შენ მიერ;“ ხოლო იგი იტყოდა: „დღეს ბრძოლა არს სარწმუნოებისა და ქრისტეს მცნებისა და არა მხოლოდ ჩემ-ზედა; ამის-თვის არა ვჰყო, უკეთუ უწინარეს თქვენსა არა დავსთხიო სისხლი ჩემი, მახვილისა მღებ-მან>). ხოლო მეორე მიზეზი: ვინათ-გან შეწერით იყო ლაშქარნი, ჰყვათ ეპისკოპოზთა აზნაურნი, და მსახურნი, და შეწერილნი გლახნი წარსლვად ბრძოლასა შინა; ამის-თვის მათთა მოურნეთ თანა-მღებ იყვნენ წარსლვად; და არს მიერ ჟამით-გან ეგრეთ აწამდე. ხოლო სხვათა, თვინიერ ამისა, აჩენს ცხორება ანუ მატთანე, ქვემორ აღწერილი ყოველსავე ამას ქარტასა შინა. და იმყოფოდა ესენი ესრეთ აწისამდე. ხოლო წარმართი უწყის ღმერთ-მან და, ვითარცა ნებაეს, იყავნ.

აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.

ხოლო ქვეყანა ესე იწოდების სახელითა სამითა: სახელი 1, საქართველო, 2, ივერია, 3, გიორგია. ხოლო სა-რით ქართველო არს სახელი ქართლოსის გამო, რომელ-აწო-და.

სა წილად ზედა ქვეყანა ესე და, სადა დაეშენა, უწო-
და სახელითა თჳსითა ქართლი, და მის გამო მორ-
ჩილთა ანუ წილ-ხდომილთა მისთა უწოდა საქართვე-
ლო. განა შედგომად მისსა, რომელ ფუცვიდნენ ძე-
ნი და ძენი ძეთა მისთანი საფლავსა მისსა, ეწოდათ
საქართველო. ხოლო მეორე სახელი, ივერია, ენი-
თავე ქართულითა მიეცა. რამეთუ «ია» არს შორის-
ყრილი, რომელი არს სასიხარულო კმა ზახილისა;
ხოლო „ვერიე“, მოვერიე. არამედ წყობისა-თჳს
შეთხზულად, ივერია. რამეთუ ოდეს 10 მეფე-მან
ადერკიმ მოკლა არშაკ, მეფე ქართლისა, გოლიათო-
ბითა თჳსითა, მაშინ აღუტევა კმა სპათა მიმართ თჳს-
თა: „იი, ვერიე“, და განხდა კმა ესე, და იტყოდინ
ყოველნი, სიმკნისა მისისა-თჳს, ამის გამო იწოდა
ივერია. არამედ წოდება სასიხარულოს კმისა მოას-
წავებდა სიხარულსა დიდსა. რამეთუ პირველსა მე-
ფობასა ადერკისასა იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე,
და მოასწავებდა კმა სახარებისა ხარებასა და სიხა-
რულსა სასუფეველისასა, ხოლო „ვერიე“ მორევნა-
სა კერპთა ზედა, ძალსა ჯვარისასა და ხსნასა ეშმა-
კისა-გან საქართველოსასა; კვლად გიორგიაცა მკნედ
მომქირნეობისა მუშაკობისა ქართველთათა ეწოდა
(რამეთუ „გიორგი“ მუშაკად ითარგმნის). კვლად,
ვინათ-გან იცნეს სამება ერთ-არსება ქეშმარიტი
ღმერთი წმიდის ნინოს მიერ, რამეთუ მამა ნინოსი
იყო ზაბილონ და ესე ზაბილონ იყო კაბადუკიელი,

ნათესავი წმიდისა ღიდის მოწამის გიორგისა; ამის-
თვს, მიერ ჟამით-გან, ნიშანნი და სასწაულნი უმ-
რავლესნი არიან მთავარ-მოწამის გიორგისანი ყო-
ველსა ივერისასა შინა. რამეთუ არა არიან ბორცუ-
ნი ანუ მაღალნი გორანი, რომელსა ზედა არა იყოს
შენნი ეკლესიანი წმიდისა გიორგისანი. და ესეცა
ამის მიერ იწოდა. *) არამედ ევროპელნი და ბერ-
ძენნი უხმობენ ჯორჯიანსა და რუსნი გრუზსა, და
მოჰმადიანნი გურჯსა, მათითა ორფოლრაფიის გამო,
არამედ იგივე გიორგიავე არს.

ხოლო არს სიგრძე ქვეყანისა-ამის 80 ეჯი, **) ხო-
ლო განი სპერის ზღვსა-კენ 60 ეჯი, შუა ადგილი
32 ეჯი, ხოლო ბოლოთ-კერძი 35 ეჯი, და მდებარ-
ებს კასპიისა და პონტოს ზღვას შორის. გარნა არს
ქვეყანა მშვენიერი და ნაყოფიერი ყოვლისა, ლუთი-
სა მიერ და არა კელოვნებითა კაცთათა. რამეთუ
ნაყოფიერებს ყოველნი თესლ-მარცვალნი, კაცთა
საზრდელნი: ბრინჯნი, ხორბალნი, ქრთილი, შერია,

*) სიტყვები: საქართველო, გიორგია და ივერია, ვახუშ-
ტის გარდა, სხვებსაც აუხსნიათ და განუმარტიათ. მაგრამ არც
ერთი ამ განმარტებათაგანი დასაჯერი არ არის. ჩვენს აზრს
ამ სიტყვების შესახებ მოვიღებთ წინასიტყვაობაში.

**) ეჯი, ფარსანგი და ალაჯი ზომით ერთნი არიან.
ხოლო ეჯი არს 6 ვერსთი რუსული. და ვერსი 500 მკარი, სა-
მი ადლი, 32 თითი. თითი ექუსი ქრთილის მარცვალი, ექუსი
ცხენის ფაფარი: შ. ვ. (ე. ი. შენიშვნა ვახუშტისა.

სიმინდი, ლომი, ფეტვი, მუხუდო, ლობიო, ოსპი, ცერცვ საკადრისი, ძაძა, მაშა, უგრეხელი, კანაფი, სელი, და სხვანიცა.

აბრე-
შუმი-
სა-
თვს. კვალად ჰყოფენ აბრეშუმსა, არამედ ქუხილის
გამო ვერა მრავალსა: რამეთუ სასტიკად მქუხარებს,
და მის გამო მოსწყდების ქიანი. კვალად ბანბას სთე-
სენ, განა სხვაგნებური უმჯობეს არს, არამედ მრავალ
ნაყოფიერებს. ხოლო ხილნი წალკოტთა მრავალნი:
ნარინჯი, თურინჯი, ლიმონი, ზეთის-ხილი, ბროწეული,
ყურძენი, ატამი, ვაშლ-ატამი, ყაისი, ქერამი, ალუჩა,
ტყემალი, ნუში, უნაბი, თუთა, ხართუთა, ბუსტული,
ქლიაფი მრავალ-გვარი, ლელვ, მბალი, ალუბალი,
სხალი და ვაშლი მრავალ-გვარი, კომში, ნიგოზი,
თხილი, ზღმარტლი, ფშატი, ნესვი, მელსაპეპონი,
პუმპულა, კიტრი; ხოლო ტყისანი არიან: თხილი,
ტყემალი, ზღმარტლი, ფშატი, ხურმა, წაბლი,
კრიკინა, ალუბალი, ბალამწარა, ბალოჯი,
მაყაველი, პანტა, კუნელი, ჯახველი, მქნაფი,
მწიფელი, დათვს-სხალა, დათვს-ბაბა, დათვს-თხილა,
კოწახური, მაყვალ მრავალ-გვარი, ნიგოზი და სხვანიცა;
ხოლო მთისანი არიან: მოცხარი, კლდის-მერსენი,
ჟოლო, უელი, მოცვი და სხვანიცა მრავალნი;
სავარდეთა ყვაფილნი მრავალი: ვარდნი წითელი,
ყვითელი და თეთრი, მიხაკი, სუნბული, ნარგისი,
ზამბახი, ყაყაჩონი მრავალ-გვარნი, და კვალად სხვანიცა
მრავალნი ყვაფილნი სხვა-სხვა-გვარნი და ფერნი;

ხოლო ველთა: ია, კოჩივარდა, ნეგო, მიხაკი, შრო-
შანა, და სხვა მრავალნი ვიდრე ას ფერამდე და ას
გვართამდე; მტილთა: ბადრიჯანი, ქინძი, კამა, ცე-
რეცო, ტარხუნა, ნიახური, ქონდარი, ხახვ, პრასა, მტი-
ლო-
ვან-
თა-
თვს.
ბოლოკი, პეტრუშკა, სტაფილო, ქინძიჯორა, ოხრა-
ხუში, მაკედონი, კომპოსთო, ლახანა, ყრდელი და
სხვანიცა; ხოლო ტყეთა და ველთა არიან მრავალ-
ნი სურნელნი საზამთროთ საკმარნი ბალახნი, მხლად
წოდებულნი, და თესლნი, ვითარცა: სატაცური, ას-
პანახი და სხვანი, და ვითარცა კელიაკი, და ტყიუ-
რა და მისთანანი მრავალნი.

არამედ პირ-უტყენიცა მრავალნი, ვითარცა: აქლე-
მი, ცხენი, ჯორი, ვირი, ძროხა, კამბეჩი, ცხვარი,
თხა, ღორი; ხოლო ნადირნი ტყეთა და ველთა: და
ირემი, ქურციკი, ჯიხვი, მშველი, არჩვი, თხა, ყურ-
მფრი-
ნველ-
თა-
თვს.
დგელი, ვეფხი, დათვ, მგელი, აფთარი, ფოცხვერი,
ღორი, შელი, მაჩვ, მწავი, მთახვი, ძღარბი, და სხვა-
ნიცა; კვალად მფრინველნი: ქათამი, ბატი, იხვ, ინ-
დოური ქათამი, ტრედი, —ამათ შინ იპყრობენ; ხო-
ლო ველთა და ტყეთა: წერო, ყარახილა, ბატი, შა-
ვი-ბატი, იხვ, აკაური, ვარხვ, ლალლა, ლაინა. ესენი
ზამთარ არიან, —ზოგნი ზაფხულ-შემოდგომისა თვ-
ნიერ, არა: კოკობი, კაკაბი, დურეჯი, გნოლი, რო-
კო, შურთხი, მწყერი, ასკატა, ჩხარუხი, კიოტი,
ტყის-ქათამი, გარიელი, სავათი, ტრედი მრავალ-გვა-
რი, გვრიტი, გუგული, ოფოფი, შაშვი, ჩხართვი,

შროშანი, ტარბი, კოლინბური, ბულბული, ყაზა-
ლახი, მალალური, ჩიტნი და სირნი მრავალ-გვარი,
შვენიერ-ქრელნი და მომღერალნი მრავალნი; ხოლო
კორცის მქამელნი: ყაჯირი, სვაფი, ორბი, არწივი,
შავარდენი, გავაზი, ბარი, ქორი თეთრი და წითელი,
მიმინო, მარჯანი, თვალ-შავი, ალალი, კირკიტა, ძე-
რა, ბაბა-ყველი, ბოლო-ბეჭედა, ქარო, ყორანი, მა-
ხარანი, შავი-ყვაფი, მალრანი, ყვაფი, ბუ, ზარნაშო,
წოტი, ქა, ქილ-ყვაფი, ყაპყაპი, კაქკაქი, ჩხიკვი,
ყოღალა, ოყარი, ლაკლაკი, ყარაულა და სხვანიცა.

მთა-
თა-
თვს. ხოლო არს მთანი და ტყენი აურაცხელითა
ყვაფილითა, მწვანითა და სურნელითა აღსაფსე, ტყე-
ნი სხვა-და-სხვა ხითა შვენიერითა ქალათა და მთა-
თა შინა; კვალად არიან მთანი დიდროვანნი. რამე-
თუ ჩრდილოთ უძეს კავკასი, შავის ზღვდამ ვიდრე
კასპიამდე, რომლისა სიმაღლე დღე ერთისა სავლ
და მარადის მყინვარე უმაღლესთა ზედა, რომლისა
სიზრქე ყინულისა არის 20, 30 მეარი; და ჟამსა
ზაფხულისასა განსქდების და, თუ შთაუტეო კაცი,
მცირეს ჟამს ვერ ძალ-უცს დათმენად სიცივისა; და
ქრსშე მისსა დის მდინარენი და არს ყინული მწვა-
ნე და წითელი, ვითარცა კლდე, სიძველის გამო.

მდი-
ნარე-
თა-
თვს. ხოლო დიან მთისა-მის-გან მდინარენი, იმიერ და
ამიერ, მრავალნი; შორის მთისა ამის ცხორებენ კაც-
ნი. სხვა არს მთა სამხრით, რომელი იწყების შავის
ზღვთვე და განვლის აზრუმს, ბასიანს და მოვალს

ბარდა-არაზამდე, და არა ეგრე მყინვარე და მაღალი, არამედ თოვლნი მარადის-აუღებელად, განა ადგილ-ადგილს; და ესრეთვე მდინარენი დიან იმიერ და ამიერ. კვალად არიან საშორის მათსა მთანი დიდრო-ვანნი და მცირენი, და კლდენი საშინელნი და შვე-ნიერებით აღმატებულნი, არამედ თვს-თვს ადგილს იწეროდენ. კვალად მდინარენი მრავალნი და წყა-რონი დიდ-დიდნი, ციენი, გემოიანნი, და შემრგო-ნი, და მკურნალნი სენთანი. და ტბანი დიდნი და მცირენი, არამედ ვიეთნი თევზითა ტკბილითა სავ-სენი და ვიეთნი უკმარნი.

ხოლო წყალთა შინა თევზნი არიან: ორაგუ-თევზ-
ლი, ზუთხი, ანდაკია, გოქა, ჭანარი, ლოქო, კაპოე-თა-
ტი, კარჩხანი, მწერი, კალმახი, ფიჩხული და წვრილ-თვს.
ნი თევზნი მრავალნი, და სხვანიცა. ხოლო არიან მძრო-
მძრომნი მაწყინარნი: გველნი მკბენელნი, ღრიანკელ-მთა-
ნი გესლიანნი, გველ-ხოკერა, ჯოჯო, ფსვენნი, ხელი-თვს.
კი, კუ, თაგვ, და სხვანიცა.

ხოლო მწერნი: კოლო, ბუზი, ბორა, კრაზანა, — მწერ-
კაცთა და პირ-უტყვთა მაწყინარნი, და სხვანიცა თა-
დიდნი და მცირენი მრავალნი. არამედ ფუტკარი სარ-თვს.
გებლიანი, რომლისა თაფლი, ვიეთთა ადგილთა, ვი-
თარცა შაქარი შეყინებული და სპეტაკი, და ცკლთა
და თაფლთა სიმრავლე არს. ხოლო არს შემკობილი
მთითა და ბარითა. რამეთუ არა არს ადგილი, რომ-
ლისა მთა-ბარი არა იყოს ესრეთ, რამეთუ ორს,

სამს, ექვს ჟამს მთილამ ბარს და ბარილამ მთას არა მიიწეოდეს. არამედ მთათა ხორბალი, ქრთილი, შვრი-ვა, სელი და ხილნი, რომელნი დავსწერეთ, მთისანი ნაყოფიერებს, და სხვანი არა-რა, ხოლო ბართა ყოველნივე ზეით წერილნი.

კაც-
თა-
თვს. ხოლო კაცნი ამის ქვეყანისა არიან სარწმუნოებით ქრისტეანენი, რომელთა მიიღეს რომით, ჟამსა დიდისა კოსტანტინესასა და სილიბისტროსსა, წესნი და რიგნი ძველნი ბერძენთა, ბასილი კაბადუკიელისათა და შვდის კრებისა უპყრავთ მტკიცედ. არამედ მძლავრებით უკეთუ ვინმე მიიქცის, ოდეს იცის ჟამი, კვალად ევების ქრისტეანედ, შემნანე. ხოლო ანაგებით არიან კაცნი და კალნი შვენიერნი, ჰაეროვანნი, შავათ თვალ-წარბ-თმოსანნი, თეთრ-ყირმიზნი, იშვთ შავ-გრემან და მოყვითან, იშვთ თვალ-ქრელ და გრემანი, და მწითურ ანუ თეთრ. ქალთა თმა გარდაშვებული და დაწნული, ხოლო კაცთა ყურთა ზედა მოკვეცილნი. წერწეტნი, უმეტეს ქალნი. იშვთ სქელნი, მკნენი მუშაკნი, კირთა მომთმენი, ცხენს ზედა და მკედრობათა შინა კადნიერ, მკვრცხლნი, მსწრაფლნი, რამეთუ ვიეთნი შპ ეჯს თოთხმეტს ჟამს გაირბენს. სალაშკროთა შინა ახოვანნი, საჭურველთ მოყვარენი, ამაყნი, ლალნი, სახელის მეძიებელნი ესრეთ, რამეთუ თვისთა სახელთა-თვის არა რიდებენ ქვეყანასა და მეფესა თვისსა. სტუმართა და უცხოთ მოყვარენი, მხიარულნი:

უკეთუ ორნი ანუ სამნი არიან, არა-რაჲ შეიჭირვიან, უხენი, არცა თვისსა და არცა სხვისასა კრძალვენ. საუნჯეთა არა მმეხველნი, გონიერნი, მსწრაფლმომხდომნი, მჩემებელნი, სწავლის მოყვარენი, — არამედ არს ჟამი რა-ოდენიმე არლა-რა ისახელების ცოდნა თვინიერ წიგნის კითხვისა და წერისა, გალობასიმღერისა, და სამკედროსა-გან კიდე, და ჰგონებენ დიდ-მცოდინარობა. «ხოლო ვიეთთამე უწყიან ძველად ფილოსოფია, წიგნნი პლატონისა და არისტოტელისა და სხვათა ფილოსოფოსთანი, და აგრეთვე მამათა წმიდათა დოღმატნი და ღვთის-მეტყველებანი, და ვიეთთაცა იციან მხატვრობანი ძველისა ბერძულებრისა ხელოვნებითა წყლითა და ზეთითა ფიცართა და ტილოთა ზედა, კვალად უწყიან ყოველთავე სამამაცოთა საჭურველთა კეთებანი და ყოველნივე სახმარნი ხელოვნობანი, რაჲცა არიან და არცა ერთი აკლსთ. გარნა არიან» *) ურთიერთის მიმყოლნი, სიკეთის დამსწავლელნი და მიმგებელნი, სირცხვლის მდევარნი, კეთილ-ბოროტზედ აღრე მიმდრეკენი, თავკედნი, დიდების-მოყვარენი, თვალ-მგებნი და მოთაკილენი; ხოლო რომელნი მათათა შინა სცხოვრებენ, მგზავსნი ნადირთა, განა გონიერნი. ხოლო შემოსილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთ-რიგათ: თავს სკლატისა-გან ანუ შალისა-გან ქუდი გრძელ-წვლი-

*) დავით რექტორის ვარიანტი.

ლი, ბეწვებული, აფროსანი; ტანს კაბა ლარისა, სკლატისა *) ანუ ჩოხისა მუხლთ ქვემომდე, მას-ზედა სარტყელი; შიგნით საგულე ბანბიანი, კაბის უმოკლესე, პერანგი აბრეშუმისა, ბანბისა ანუ ტილოსა-გან, უგრძესე კაბისა, და კისერი სულიად მჩენი; ნიფხავი აბრეშუმისა ანუ ბანბისა-გან ანუ ტილოსა. არამედ ცხენსა ზედა მოსიათ საწარმართული და მოგენი, თვნიერ მისსა არა. ფერკთა პაიჭი და წულა ტყავისა ანუ სკლატისა, ხოლო მაშია სპარსული. უმცირესთა ჩუსტი და ქალმანი. კვალად ტყავ-კაბა კაბისა-გან უმოკლესე და ტყავი ზამთარს დიდი (არამედ პირველ, ერთს-მეფობასა შინა, სცმიათ სხვა-გვარ: თავს ქუდი გრძელი, რომლისა კუნჭული ბეჭსა ზედა მცემელი და გრძელ-ბეწოსანი, პერანგი ბერული ტილოსი და კაბა გრძელი კოჭამდე უღილოდ. მას ზედა სარტყელი ფოჩ-ჩაშვებული, ტყავი დიდი, სახელ-ვიწრო, და ფერკთა ზედა მოგვ, **) ვითარცა იცნობიან ნახატებთა ზედა), ქალთაცა მგზავსათ, განა სარტყელთა წვერნი ჩაშვებულნი და მას ზეით კაბა-ახალუხი ამოჭრილი, და თვნიერ პერანგისა-გან კიდე არა-რამ ჰფარავს, და პერანგი მქვრვალი, კორცის მჩენელი, უპაიჭოთ ნიფხავი, და ფერკ-ზედ წულა მაშია; ხოლო თავი ქალ-წულთა: კენი თვისისავე თმისა ლაწ-

*) სკლატი, სვანურად სვალატ, მოხხვილო ტილოა ანუ მაული.

***) მოგვ ანუ სამოგვე—თხის ნატია (საფიანი).

ვთა ზედა, და ქუდი ანუ ლეჩაქი. არამედ ქმროანთა კავსა ზედა ლაწვეს აძესთ თმა შეწნული მსხვლი, იმიერ და ამიერ. და თმას-ქვეშ მარგალიტით შემზადებულსა ამოიდებენ, და თხემსა ზედა შეიკვრენ; და ჰბურავთ მას-ზედ ლეჩაქი. კვალად სამკაულნი იციან მრავალ-გვარნი, ზოგნი თვისნი და ზოგნი სპარსთანი; ზამთარ კაცთა და ქალთა ქათიბი, ტყავი და ტოლომა—ბეწულონი; განა ქალთა კაბა და ტყავი ვიდრე მიწადმდე. ხოლო იმერთა მცირეთ რაიმე განიყოფების, არამედ ქუდი მცირე ნაჭრისა-გან, რომელი არა ბურვით, განა მდებარე არს თხემსა ზედა, და ზამთარს მოსიათ ტოლომა ოსმალური. ხოლო მესხთა დიდებულთა, ვითარცა ოსმალთა, და გლეხთა რომელთამე, ვითარცა ბერძენთა, და რომელთამე ვითარცა ქართველთა გლეხთა.

ბატონიშვილი ვახუშტი

20 ოქტომბერს

1744 წელიწადს.

აღწერა სამცხისა.

(აღწერა საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საათაბაგოსი).

ხოლო ქვეყნისა ამის სახელი არს საკუთარი ადგი-
ქაწთღი, ამის-თჳს რამეთუ არს წილივე ქართლოსი-
სა და მის-განვე ეწოდა ქაწთღი, ხოლო შემდგომად ხელთ
სიკუდილისა მისისა საქაწთღო ანუ საქაწთველო, და წარ-
იწოდების დღედმდეცა ეგრეთვე. არამედ, ვინათ-გან, ნისა-
ჟამითი-ჟამად შეეძინნენ სახელნი მრავალნი განყო-
ფილებისა-გან, და ადგილებთა განყოფისა-თვის და ისა-
ხელნეს ესრეთ: რამეთუ შემდგომად ქართლოსის
სიკუდილისა, ცოლ-მან მის-მან, განყო-რა ძენი თვის-
ნი და მისცა უხუცესსა ძესა თვისსა მცხეთოსს ტფი-
ლისისა და არაგვის დასავლეთი, თანავრის ტბის და-
სავლეთის ქვეყანა, წილი ქართლოსისა, ზღვამდე სპე-
რისა, და ტაოსა და კლარჯეთს შორისის მთამდე,

და დაიპყრა მცხეთოს ქვეყანა ესენი,—ამან მცხეთოს უწოდა ტფილისის და არაგვის დასავლეთს, ლიხის მთამდე და ტაშის-კარამდე, შინა-ქართლი; და ფანავრის დასავლეთს ზღვამდე უწოდა ზემო-ქართლი; და განყო იგივე ქართლოსის სახელი ესრეთ. ხოლო შემდგომად მცხეთოს განუყო სამთა ძეთა თვსთა წილი თვისი და მისცა უფლოსს, ძესა თვისსა, რა-იგი აღესწერეთ, და ძესა თვსსა ოძრახოს მისცა ტაშის-კარს ზეითი და მტკვრის დასავლეთი ვიდრე ზღვამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა, რომელ არიან აწ: სამცხე, გურია, ლიგანი, შაჰშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო, და ამათ აღგილებთა უმეტეს ეწოდა ზემო-ქართლი. ხოლო ფანავრის დასავლეთი და მტკვრის დასავლეთი, ვიდრე თავადმდე მტკვრისა, მისცა მცხეთოს, ძესა თვისსა, ჯავახოსს, და ამის მიერ ეწოდა ამ აღგილებთა ქაქასეთი; და არიან ამ აღგილთა შინა ქაქასეთი, არტანი, ერუშეთი, კოლა და მტკვრის აღმოსავლეთი; ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამათი, არამედ ფარნავაზ დაიპყრა შემდგომად აზონის სიკუდილისა, და არს საზღვარი ამისი: აღმოსავლით, მთა, რომელი განვლის კლარჯეთსა და ტაოს შუა, ზღვამდე; სამხრით, მთა-იგი, რომელს სდის მდინარენი და ერთვის კოროხსა; დასავლით, მთა აზრუმბასიანს შორის განვლილი ზღვამდე, და ჩდილოთ-შავი-ზღვა. და არიან ამათ შინა თიანთომი, ხასუღი, ისპირი, ფიანისა, ბაბუღრდი და ქანეთი. (არამედ უც-

ნობელ არს, რით ეწოდა სახელი ესე, განა საკონებელ არს ლელოარქნილოა და კლდოვან-ლრატო-ლრილოვანებისა მიერ, და მაღალთა მთათა-გან). რამეთუ მთა-ბარი ახლორებს ესრეთ, ჟამისა ანუ ნახევარ ჟამისა სავალთა არს თოვლი, და ბართა ნარინჯი, თურინჯი, ზეთის-ხილი და ყოველნი ნაყოფნი.

და ესრეთ განიყო სახელი ზემო ქართლისა სამად. არამედ აწ ოძრახოის წილს, გურიის მთამდე და არსიანის მთამდე, უწოდებენ სამცხეს, მცხეთოსისა და ქალაქის მცხეთის გამო, პირველვე წოდებულს მცხეთის მორჩილებისა-თვს (კვალად იტყვან: ოდეს ალაშენა სუმბატ ბივრიტიან-მან ციხე დემოთს, სამთა ციხეთა-თვს, ლომსიისა, ოძრახესა მეპირის პირედ, ესე იგი არს სამ-ციხეთა, ამით იწოდა სამცხე). ხოლო ამისვე წილი, გურია, აღვსწერეთ იმერეთსა ზედა, მუნ იხილავ. ხოლო ქოროხის მდინარე იწოდება და ქვა-ყრილობით და რიყოვანობით მას შინა მყოფთასა, რამეთუ მის მიერ დის მჩქეფრად და ჩქარად, და კეესა მისსა ლივანის კევად, კლდოვან განლიგებისა-თვს, ანუ დაბისა-გან; ეგრეთვე შავშეთი: ვითამ შავ-ში და არა სპეტაკ-ში, — მთა-კლდოვან ტყის გამო. და არტანუჯი შვენიერებისა-თვის: „არატანი, არამედ უნჯი“. ანუ იწოდნენ ძეთა-გან ოძრახოისათა, რომელთა ეწოდათ სახელი ესენი, და დაიმკვიდრეს — რა ადგილნი ესენი, უწოდეს სახელნი თვსნი; არამედ ჯავახეთს უწოდებენ მასვე ძველს სახელს; ხოლო არტანი

ეწოდა მისვე ჯავახოსა-გან: ვითამ ჯავახეთის „არა ტანი, არამედ პირი“. და კოლა იწოდა მუნ მცირე ქალაქის გამო; ხოლო ქვეყანასა კლარჯეთისასა ეწოდნენ სახელნი იგინი დაბნებთა და ქალაქებთა-გან მუნ მყოფებთა, ანუ ძის ძეთა-გან ჰაოსიანთა; და ჰანეთს ეწოდა მათგანვე, ანუ შემდგომად, მლიქნელობისა და მდედრობისა მათთა-თვის ჰანად. არამედ ბაგრატიონთ მეფობასა შინა ყოველთა ამათ ალაგებთა და ქვეყანათა კრებით ეწოდა მესხნი, იგივე ძველი სახელი სამცხეთოსი, და სიმოკლისათვის შესხნი ითქმის. ხოლო ბრწყინვალემ მეფემ გიორგიმ*) მისცა—რა ათაბაგობა და მის ქუტუშე დააწესნა მის ქვეყნის ერისთავნი, მიერით იწოდა საათაბაგო, და უმეტეს განდგომილებისა ყვარყვარე ათაბაგისაგან**) და ისახელეზის დღედმდე საათაბაგოდ. ხოლო სიგრძე ქვეყნისა ამის არს ქართლის საზღვრიდამ ქართლის ყელამდე და ბაიბურდისა და ჰანეთის საზღვრამდე, და განი დევაბონისა და ირიჯლუს და ყალნუს მთებიდამ დადოსა და გურიის მთამდე და ზღვამდე; და მზღვრის ქვეყანასა ამას: აღმოსავლით, საზღვარი ქართლისა, რომელი აღესწერეთ, და მთა ყარსისა, არტან-კოლასა და ყარს შორისი; სამკრით, მთა წინ კსენებული, სომხით-ქართლის საზღვარი, რომელი აწ ისა-

*) მეფობდა 1318—1346 წწ.

**) ყვარყვარე I (1334—1361).

ხელების ირიჯლუსა და დევაბოინის მთად; ჩდილოთ, მზღვრის მთა ლაღო ანუ ფერსათი, და მთა აქარა-გურიის შორისი, და ზღვა პონტოსი; დასავლით, მთა აზრუმისა, ეზინგისა და საქართველოს-ყელს შუა წავლილი, ანუ რკინის-პალოსი, და მისრული ზღვამდე, რომელი აღესწერეთ, ტრაპიზონისა და ქანეთის საზღვარი. *)

ხოლო არს ქვეყანა ესე ფრიად მრავალ და დიდ-ქვე-
როან-მთიანი, კლდიანი, კევიანი, ღრატოიანი, ტყია-ყან-
ნი, შამბ-შროშნიანი, მდინარიან-წყაროიან-ტბიანი და ისა-
მცირედ ველოვანი; ზამთარ ადგილ-ადგილ ცივი და თვს.
დიდ-თოვლიანი და ადგილ-ადგილ ფრიად თბილი, ზაფხულს შეზავებული. რამეთუ აქუს მთანი და აგარაკნი ფრიად ახლოს, ხოლო ადგილს ფრიად ცხელი და გაუძლისი, თვინიერ აგარაკთა. ჰავით მშვენი და კეთილ, არამედ ზღვის კიდეთა არა ეგრეთი. ნაყოფიერებს ქვეყანა ესე ყოვლითა მარცვლითა და არა ყოველ-გან. ადგილად აკეთებენ აბრეშუმსაცა მცირედ. და ხილნი, რომელნიცა აღესწერეთ, არიან მრავ-

*) ამათ ყოველთა კრებით ქვეყანათა სწერენ ძველს ღეოღრაფიასა შინა, უწინარეს მაკედონელისაცა, სახელსა მოსხი, ე. ი. ა. მესხი, და მათა დევაბოინისას, ირიჯლუსას, ყალნუსა და თორთომისას მოსხის მთად, ესე იგი არს მესხის მთა. ამით საჩინო არს მცხეთოსისა და მცხეთისა-გან იწოდა სახელი ესე, და არს ძველითვე ვითარცა იწოდა ბაგრატიონობასა შინა. შენიშ. ვახუშტისა.

ლად და კეთილნი. არიან წალკოტნი, მტილნი და სავარდენი. განა ტყეთა, მათა და ველთა, ვიეთთა ადგილებთა შინა, მრავალ არიან, ვინად-გან მთა და ველნი შროშნითა ფშვიან. პირ-უტყენი ყოველნი მრავალნი და ნადირნი მრავლად, არამედ ქურციკი არა არს. ფრინველნი ურიცხენი, განა ღურაჯი, შხერო, ასკატა არა არს აქა. ჩიტნი და სირნი უამრავნი. მდინარენი მრავალნი, დიდნი და ჩქარად მომდინარენი. წყარონი ტბილნი, მშვენნი და კარგნი. ტბანი კეთილნი და თევზიანნი, და უმეტეს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. არამედ ზუთხი არა არს მდინარე-ტბათა ამათ შინა, არცა კარჩხიბი. მწერნი და მძრომელნი ადგილ-ადგილ მრავალნი, და ადგილად არა ეგ-ოდენნი. ფუტკარი მრავალნი, თათლნი კარგნი და მრავალნი.

კაც-
თა-
თვს-
ხოლო კაცნი და ქალნი არიან მგზავსნი ქართველთანი, არამედ უმეტეს ნელიად და ენა-ტკბილად მოუბარნი, ტანოვანნი, მკნენი, შემმართებელნი, შვენიერნი, ცოდნა-კელოვნების მოყვარენი, არამედ აწ, მაჰმადიანობის გამო, არღა-რა. სარწმუნოებით იყუნენ, წლისამდე ქრისტესისა 1626, ქართულისა 314-მდე, სულიად ქრისტეანენი ქართველთა თანა, და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი; ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მოჰმადიანნი და გლეხნი ქრისტეანენი; არამედ კლარჯეთს გლეხნიცა უმეტესნი მოჰმადიანნი; გარნა ვინანიცა

არიან ქრისტეანენი, იგინიცა უმწყსელნი არიან, ვინათ-გან არლა-რა რასა იმორჩილებენ ქართლის კათალიკოზსა, და ბერძენთა არა სცალს მათ-თვის. ამის-თვის უფესიკოპოზონი და უხუცონი არიან, თვინიერ რომელნიმე ქართლს იკურთხიან. ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. განა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თვისთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვიან ქართულსავე. სამოსლით მოსილნი არიან წარჩინებულნი და მოჰმადიანნი ვითარცა ოსმალნი, და ქრისტეანენი ვითარცა ბერძენნი, ხოლო ჯავახეთისანი და ვიეთნიმე მესხნიცა ვითარცა თრიალელნი, და გულის-ხმა-ჰყავ ეგრეთვე ქალნიცა მათნი.

ხოლო ქვეყანასა ამას შინა არიან მდინარენი უდიდესნი მტკვარი და ჭოროხი. რამეთუ მტკვარს მოერთვიან ყოველნი მდინარენი სამცხისანი, ჯავახეთისანი, და კოლა-არტანისანი. და ქოროხს სულიად კლარჯეთის მდინარენი, თვინიერ ჭანეთისანი. ამის-თვის ჩვენ კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე აღწერასა, ვინად-გან დაგვშთა ქართლიდამ სულიად აღწერა მისი. და მდინარე ესე მტკვარი გამოსდის, კოლას ზეით, არსიანის მთას და აწ წოდებულსა ყალნუს და ყარსის მთასა, და მუნიდამ მიდის სამხრეთიდამ ჩდილოეთად ვიდრე ახალ-ციხის წყლის შესართავადმდე; მერმე მუნიდამ გაბრუნდების აღმოსავლეთად, და მიდის

მდინარეთს.

დასავლეთიდან აღმოსავლეთად ქობის-კევედმდე; და მას ქვეითი აღვსწერენით ქართლსა ზედა. გარნა ესე მტკვარი დის ერუშეთის მდინარის შესართავივად ვიდრე ქობის-კევეამდე ქართლისა-გან უმეტეს ჩქარად და კლდოვანსა და ქვიანსა ხრამსა შინა. და ერუშეთის მდინარის შესართავს ზეით, არტანსა და კოლასა შინა, ფრიად მდორედ და გრეხით, სივაცის გამო, და არსცა თევზთა სიმრავლე მას შინა, და მთის კერძოდ უფროს კალმახნი დიდნი და წვრილნი. სასმისად არს გემოიანი და შემრგო უფროს ქართლისა-გან, და სხვად არა-რადმდე საკმარი.

ხალო ამ მტკვარს, ქობის-კევეს ზეით, მოერთვს ჩდილოდამ ქვაბის-კევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა. ამ კევის დასავლით, მტკვრის კიდე-ზედ, არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი (ვგონებთ ამას დემოთის-ციხედ, რომელი აღაშენა სუნბატ ბივრიტიან-მან, და განავსნა სპითა შემწედ წუნისა-თვს და შურად ოძრახოლსა და ლომსიასა-თვს, და რათა ვერლარა ვიდოდენ სპანი ქართლისანი მას ზედა, ვინაჲთგან ჯავახეთი ეპყრა მასვე). ამ ციხეს ზევით მოერთვის მტკვარს კევი ბობნავისა, გამომდინარე კოდიანის მთისა. მოდის ჩრდილოდამ სამხრით მტკვრამდე. ამას ზეით მოერთვის მტკვარს სლესის-კევი ჩდილოდამ. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრით (ამ კევთა-გან ერთს ვგონებ ლოგად კევად). სლესის-კევეს ზეით მოერთვის მტკვარს სამკრიდამ თიხრევის-კევი, გამომდი-

ნარე კოდიანისა და მომდინარე ჩდილოდ. ამ თიხრევის-კევეს მოერთვის ყინცვისს სხვა კევი, გამოსდის კოდიანსავე.

ხოლო თიხრევის-კევეს ზეით, მტკვრის კიდე-ზედ, სამხრით, არს აწყვადი, ქალაქი და ციხე დიდ-შენი. მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურია-ნი ვაჭარნი, არამედ წარჩინებულნი მოჰმადიანნი. აქა არს ეკლესია დიდ-შენი, შვენიერად ქმნილი, გუმ-ბათიანი, ყოვლად-წმიდის ღუთის-მშობლისა. იჯდა მიტრაპოლიტი მწყემსი ყვირბის კორტანეთს ზეითისა და მტკვრის ჩდილოეთისა, და ბოცო-წყლის ჩდილოეთის კერძოსი, ვიდრე გურიის მთისამდე. გარნა აწ უქმ-არს. არამედ ციხესა შინა დგანან იენ-გიჩარნი. აქა არს კიდი მტკვარსა ზედა.

ამის ზეით მტკვარს მოერთვის ზიკილიის-კევი, ჩდილოდამ, აგარას. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრით. ამ ხევეს ზეით კიდის-თავს, მტკვარს მოერთვის სამხრიდამ ხოსპიოს-კევი, გამომდინარე კოდიანისა და მომდინარე ჩრდილოთ. ამის პირის-პირ, მცირეთ ზემორე, ჩდილოდამ მოერთვის მტკვარს, წინ-უბანს, აბანოსკევი. გამოსდის ფერსათს და მოდის სამხრით. ამ კევეს ზეით, წნისს, ერთვის მტკვარს წნისის-კევი, გამომდინარე ფერსათის მთისა. ეს მოდის პირველ ჩდილო-დასავლეთიდამ აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუა, მერმე ჩდილოდამ სამხრით. ამ კევე-ზედ არს, წნის-ზეით, მონასტერი, ძალაღს კლდესა

ზედა, კეთილ-შენი, გუნბათიანი, და აწ უქმი. ამ კე-
ვის სათავეს, მთასა შინა არს, ქვინტის დასაველეთად,
ჯვარის-ციხე, მაგარი და დიდ-შენი. ~~ქვინტას არს~~
მონასტერი კეთილი, შვენიერ-შენი და აწ უქმი.
წნისს არს, მტკვარ-ზედ, კიდი კარგი. ამ კიდს ზეით
მომლორდების მტკვარი და მოღრკების სამხრიდამ
აღმოსაველეთად. სად მოღრკების, მოერთვის მტკვარს
მუნ ახალ-ციხის წყალი, და ახალ-ციხის-წყალი ეწო-
დების კვანჯლამდე ამ წყალსა, და მოღის დასავე-
ლეთით აღმოსაველეთად. ხოლო კვანჯლას ზეით ახალ-
ციხის წყალი განიყოფის ოთხ მდინარედ, და ეწო-
დების თვის თვისნი სახელნი. ხოლო ამ ახალ-ციხის-
წყალს ზეით მტკვარს მოერთვის ოლდამის-კევი, მარ-
დაებ-თან. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოღის სამხრი-
დამ ჩრდილოთ. ამ კევეს ზეით ახალ-ციხეს ერთვს,
ურიაებ-თან, ბორჯომის-კევი, მისვე მთის გამომდი-
ნარე და მომდინარე ეგრეთვე.

აქა არს ~~ახალ-ციხე~~ ქალაქი, ფერსათის მთის
კერძოთ ჩამოსულს კლდესა ზედა. არს ციხე ქალა-
ქის თავს (ამას ვგონებ ლომსიად. ვინათ-გან, ისახე-
ლების-რა ახალციხე ცხოვრებასა შინა, არლა-რა
მოიკსენების მერმე ლომსია). ამ ახალ-ციხეს უღის
წყალი თვისი სამხრით, და დასაველით ლიკანის-ხევი,
რომელი გამოსდის ფერსათს და მოღის სამხრეთად.
ხოლო ქალაქი არს მოზღუდვილი ციხიდამ ქვტკი-
რითა სამის ზღუდით. მას შინა მოსახლენი არიან

წარჩინებულნი და ჩენილნი მაჰმადიანნი, და ვაჟარ-
ნიცა. გარნა სახლობენ სომეხნი, ურიანი და მცი-
რედი მესხნიცა. ჰავით არს მშვენი, ზამთარს ცივი
და თოვლიანი, ზაფხულს არა ეგ-ოდენ ცხელი. გა-
რემოს ქალაქისა წალკოტნი, ვენაქნი და ხილნი მრავალნი. აწ მჯდომარებს ფაშა მუნ, რომელსა უწოდებენ საქართველოსანი კვალად ათაბაგადვე, ხოლო ოსმალნი ახალ-ციხის ფაშად, და უპყრავს ამას სულთად სამცხე-საათაბაგო.

ხოლო ახალ-ციხეს ზეით, კვანჯლას, მოერთვის ახალ-ციხის წყალს ოცხის-წყალი. ეს გამოდის ფერსათს და მოდის ჩდილოთ დასაეღეთს შუადამ აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუა. ამ ოცხის-წყალს ერთვის, ვაშლობს, პანტნოვანის-კევი, გამომდინარე ფერსათისა, და მოდის ჩრდილოდამ სამხრით. ამ კევის ზეით, მთის ძირ-ში, არს ოდრასკე, რომელი ალაშენა ოდრაბოს, ქალაქი და ციხე, და უწოდა სახელი თვისი. ამისაგან ეწოდაცა საერისთოსა ამას საერისთო ოდრაბოსი, და იყო ქალაქი და ციხე განყოფილებისამდე სამეფოჲსა, საერისთოდ, და შემდგომად მისა-დაბად. ხოლო აწ არს ოკერ, და ციხე შემუსვრვილი. მცირედ ამის ქვეით, სამხრით, არს მთის კალთას წყარო, გამომდინარე, ფრიად დიდი და ცხელი, მღულარის მგზავსი, რომელსა უწოდებენ ოცხეს. მას ზედა არს შენი აბანო, და ბანობენ მრავალნი. რამეთუ კურნებს ქარით დახუთვლსა, ძლიერსა მუწუქსა

და ბუგრსა. ძნიად საკურნებელსა მკურნალთა-გან. გარდავალს აქედამ გზა კაკას-კიდზედ, ბაღდადს. ამ გზას ეწოდა, მთით, *ἰβηνιστικῶσι*. ამ ოცხის-წყლისა და ახალ-ციხის წყლის შესართავს ზეთ იყრებიან ერთად ქვაბლოვანისა და ბორცოს წყალნი, და მოერთვიან ოცხე ახალ-ციხის წყალსა. და ქვაბლოვანის-წყალი დის ოცხეს-წყლის სამხრით და გამოსდის გურიის მთასა, მოდის ჩდილო-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუა, და ამის სამხრით დის ბოცოს-წყალი. ეს გამოსდის გურიისა და აჭარის მთასა, მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. და ამ ბოცოს-წყალს, ხვანას ზეთ, ერთვის სხვა კევი, რომელი გამოსდის გურიისვე მთასა. ე' კც მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამას ზეთ, ბოცოს-წყალ-ზედ არს, ნაოკარს, სასახლე თამარ მეფისა, დიდ-შენი, შვენიერს ადგილს, და აწ ოკერ. ბოცოს-წყალსა და ქვაბლოვანის-წყალს შორის, ხვანასა და უდეს შორის, არს მთა წარსრული გურიის მთიდან აღმოსავლეთით. ამ მთასა შინა არს კანას მონასტერი, შვენიერი, კეთილ-ნაგები, და მუნვე ქვაბნი გამოკვეთილნი, დიდ-დიდნი, კლდესა შინა, და აწ უქმნი. ამავ მთა-ში არიან ზეგნის დაბნები. ხოლო ბოცოს და ქვაბლოვანის-წყლის შესართავს ქვეით ამ წყალს ერთვს ჯაყის-წყალი. გამოსდის არსიანის მთას და მოდის აღმოსავლეთად. და მოერთვის ბოცო-ქვაბლოვანის-წყალს სამხრიდან, და ამ ჯაყის-

წყალს, კვინტას ქვეით, მოერთვის ტყის-სოფლის-კე-
ვი. გამოსდის ერუშეთის მთას და მოდის სამხრით.
ამ კევს ზეით, ჯაყის-წყალსავე, წურწყუმას, მოერ-
თვის ფოცხვის-კევი. გამოსდის ერუშეთსა და მის შო-
რის მთასა, მოდის დასავლეთად და მერმე ჩდილოდ.
ხოლო წურწყუმას არს ეკლესია გუნბათიანი, კე-
თილ-შვენიერად ნაგები და დიდი. იჯდა ეპისკოპო-
ზი, მწყემსი ბოცოს-წყლისა და ახალ-ციხის-წყლის
სამხრეთისა, ვიდრე მტკვრადმდე და ერუშეთისა და
არსიანის მთამდე. წურწყუმას ზეით, ჯაყის-წყალ-
ზედ, არს ყველის-ციხე, მრავალჯერ შემუსრვილი და
აწ ოხერი. ყველს ზეით, მთა-ში, არს ზანზმას მო-
ნასტერი გუნბათიანი, კეთილ-შენი, შვენიერს აღ-
გილს, და აწ უქმი. ხოლო ქვაბლოვანისა და ბო-
ცოს-წყლის სათავიდამ გარდავლენან გურიას და აქა-
რას გზანი, და ჯაყის-წყლის სათავიდამ გარდავალს
აქარასა და შავშეთს გზანი, და ფოცხვს-წყლის სა-
თავიდამ, ერუშეთს გზაჲ.

არამედ აწ, ვინად-გან აღვსწერთ ახალ-ციხის
დასავლეთი, ამისთვის კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამდე,
და აღვსწერთ მის შემრთველს წყალთა. ახალ-
ციხის-წყლისა, მტკვრის შესართავს ზეით, მტკვარს
მოერთვის ცუნქის-კევი. გამოსდის ერუშეთის მთას,
და მოდის აღმოსავლეთ-ჩდილოს შორის. ამ კევს
ერთვის ღრელის-კევი, მისვე მთის კალთის გამომ-
დინარე. ამ კევ-ზედ არს საფაჩას მონასტერი, შვენი-

ერად დიდ-შენი, გუნბათიანი, ყოვლად-წმიდისა. ეს იყო შემკული ყოვლითა საეკლესიოჲსა და წმიდათა ნაწილებითა, და დაეფლნენ ათაბაგნი, და აწ არს ხუცის ამარ, ამავე კევეს ზეით, ცუნქის-კევეს მოგრ-თვის კობარეთის-კევი, გამომდინარე მისვე მთისა და მომდინარე ეგრეთვე (ამას ვგონებთ ხინგის მდინა-რედ). ამ კევეს მოერთვიან, კევაშენებს, ორნი კევენი, დასავლეთიდან მომდინარენი. ხოლო ხობას ზეით არს, ცუნქა-ღრელის კევთა შორის, თმოგვის, კლდესა ზე-და, ციხე შენი. თმოგვი იყო ქალაქი, არამედ აწ არს დაბა. კვალად მტკვარს მოერთვის ცუნქის-კევის შესართავის პირის-პირ, აღმოსავლიდამ, ინწყორას-კევი, გამომდინარე კოდიანის მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ კევეს მეორეთვის, გიორგი-წმიდას, სხვა კევი სამკრიდომ, მცირე. ხო-ლო ცუნქის-კევეს ზეით, მტკვრისა და წითელის-კლდის დასავლეთით, არს მონასტერი გუნბათიანი, დიდ-შვენიერი, შვენიერს ადგილს, და აწ ცალიერი. კვალად მტკვარს მოერთვს, წითელ-კლდეს ზეით, ლობიეთის პირის-პირ, ოშორას-კევი. ესე გამოსდის კოდიანის მთას, და მოდის დესავლეთად. ამ კევე-ზედ, ზემო-ოშორასს ზეით, არს მონასტერი გუნბათიანი, დიდ-კეთილად ნაგები, და აწ ცარიელი. ოშორას-კევის შესართავს ზეით, ინდუსას, არს კიდი მტკვარ-ზედ. მას ზეით მოერთვის მტკვარს ხველის-კევი დასავლეთიდან. ამას ზეით ერთვის მტკვარს ასპინძის-კევი, აღმოსავლეთი-

დამ. გამოსდის კოდიანისას, ანუ ჯავახეთის მთას. ამის შესართავ-თან არს კილი მტკვარსა ზედა. ასპინძის თავს და აგარის ბოლოს არს ციხე კლდესა ზედა შენი, მაგარი. ასპინძის ზეით, ჩილილოთ კერძოთ, არს მგელ-ციხე, მაგარი, დიდშენი. ამავე კევ-ზედ, ოთას, არს კლდესა შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი დიდ-დიდნი, სახიზრად. ოთას ამ კევს ერთვის ჯაბოეთის-კევი. გამოსდის ჯავახეთის მთას. და ასპინძის-კევის სათავე-ზედ, მთის ძირ-ში, არს შორაჰანს მონასტერი უგუნბათო, შვენიერს-ადგილს, დიდ-შენი, სულიად სოფლის კენჭით, და აწ ცალიერი. ასპინძის-კევის შესართავს ზეით მოერთვის მტკვარს ვარენ-თის-კევი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის დასავ-ლეთად. კარქთას არს ციხე მაგარი, კლდესა ზედა შენი. ამ კევის შესართავს ზეით, მტკვარს მოერთვის აღმოსავლიდამ კოხტის-კევი. გამოსდის ჯავახეთის მთას ანუ კოდიანს და მოდის დასავლეთად. კოხტას ამ კევს მოერთვის სხვა კევი, მისვე მთის გამომდინა-რე. ამ ორს კევს შორის არს ციხე კოხტისა, დიდ-შენი და მაგარი. კვალად მტკვარს მოერთვის, კოხ-ტის-კევის შესართავს ზეით, დადგუშის-კევი, გამომდი-ნარე ერუშეთის მთისა. დადგუშის არს მონასტერი გუნ-ბათიანი, კეთილ-შვენიერს ადგილს შენი, აწ ცალიე-რი. ამ კევის შესართავს ზეით, ნიჯგორის პირის-პირ, მტკვარს მოერთვის, შულავრის-კევი, გამომდი-ნარე ერუშეთის მთისა. ამ კევს ზეით, ხერთვისს,

ერთვის ჯავახეთის მღინარე მტკვარს, რომელსა უწოდებენ ჯავახეთის მტკვრად. და ამ მღინარეს მოერთვიან ყოველნი ჯავახეთის მღინარენი. ხუროთისის არს კილი მტკვარსა ზედა. ამ კილს ზეით მოერთვის მტკვარს ქაქარაქის-კევი. გამოსდის ერუშეთის მთას, მოდის აღმოსავლეთად. ამ კეეს ზეით მოერთვის მტკვარსვე ქარზამეთის-კევი, გამომღინარე მისვე მთისა და მომღინარე ეგრეთვე. ქარზამეთის არს მონასტერი გუნბათიანი, მდიდრად შენი, კეთილს ადგილს, და აწ ცალიერი. ამას ზეით არს კარძიას მონასტერი, კლდესა შინა გამოკვეთილი, სენაკ-პალატებითურთ, და მას შინა ეკლესია აღშენებული 61 მეფის გიორგისა-გან და შესრულებული თამარ მეფისა-გან. ესე შემკული იყო საეკლესიოს სიმდიდრითა და ყოვლის წესიერებითა. დაფლულ არიან 61 *) მეფე გიორგი, 75 მეფე კოსტანტინე და სხვანიცა. არამედ აწ ცალიერი.

ხოლო აქამომდე რომელნი აღვსწერენით ესე არს უმეტესად ზემო-ქართლი და შემდგომად სამცხედ წოდებული, და აწცა სამცხედვე ისახელების. და მზღვრის ამ სამცხეს: აღმოსავლით, საზღვარი ქართლისა და მთანი კოდინისა, შარვაშეთისა და საზღვარი ჯავახეთისა; სამხრით, მთა ერუშეთისა და

*) მე 61 მეფე გიორგი არის მამა თამარისა და მეფობდა 1156—1184 წლამდე, ხოლო თამარი 1184—1212 წლამდე.

სამცხეს შორისი, მერმე არსიანის მთა, შავშეთსა და ყველს შორისი. ხოლო აწსიანის მთა მდებარებს სიგრძით აჭარის მთილამ არტანამდე, აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუაღამ, ჩდილოთ-დასავლეთს შუა. და არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი. გამოსდიან მდინარენი ამიერ და იმიერ. არს ყვავილოვანი, ბალახოვანი, წყაროიანი, ნადირიანი, ფრინვლიანი. არტანამდამ მოდრკების არსიანის მთა, და წარვალს სამხრით, მიაღების ყარსის მთას. ამ არსიანის მთას უწოდებენ არტანს—ქვა-ყრილს, *) და კოლას—ყალნუშთას. **) ამ მთას აქვს აღმოსავლით კოლა, არტანი, და დასავლით არტანუჯი და ფანასკუტი. და არს მთა ესე არსიანსა-ვით, არამედ უმეტესად უტყეო. ხოლო დასავლით მზღვრის სამცხეს მთა გუარია-აჭარისა, რომელი მდებარებს ჩდილოდამ სამხრით, ფერსათის მთილამ არსიანამდე. და არს ესეცა თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, წყარო-მდინარიანი, შამბ-ყვავილიანი, ნადირ-ფრინვლიანი. და ჩდილოთ მზღვრის მთა ფეარსათი, არამედ პირველ-წოდებული დადა და ლამსია, და ქართლის კერძოდ ეწოდების მასვლა, რომელი არს უმაღლესი და მარადის თოვლიანი, მყინვარი. სიმაღლე-სიწვლილისა-თვს ეწოდა მახვლო. და ძეს მთა ესე აღმოსავლეთილამ დასავლეთად, ქარ-

*) ქვა-ყრილად (ვარიანტი)

**) ყალნუშ მთად (ვარიანტი)

თლის კეობილამ გურიის მთამდე. არს თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, გარნა რომელთამე ადგილთა თოვლიანი, ყინულიანი მარადის, ბალახოვანი, შამბნოვანი, წყარო-მდინარეანი, ნადირ-ფრინვლიანი მრავლობით. ჩდილოთ აქვს იმერეთი და სამხრით სამცხე. და ამ საზღვართა შორის არს სამცხე, შიგნით მთიანი, გორიანი, ღრატოიანი, კევიან-კლდიანი, მაგარი მთა-ბართა სიახლოვითა, ვენაკიანი, კილიანი მრავლად. მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებენ, პირ-უტყენიცა მრავლად, არამედ ცხოვარნი უმრავლესად. ჰავით მშენი და შემკული, აგარაკოვანი. თევზნი თვინიერ ზუთხისა, მრავალნი და გემოიანნი, ყოველნი. კაცნი და ქალნი, ვითარცა აღვსწერეთ; იუწყეთ ეგრეთ. არამედ გლეხნი კვალადცა მაჰმადიანდებნიან ჭირისა-თვს დიდისა.

ჯავახეთი-სათვს. ხოლო აწ ჭიწყებთ ვაჯახეთს. და სადა ერთვის მტკვარს ჯავახეთის მტკვარი, ამ ორს მდინარეს შორის არს სერთვისი, მტკვრის აღმოსავლეთის კიდებედ და ჯავახეთის მტკვრის სამხრით. და შენი არს აქა ციხე ფრიად მაგარი, და დგანან აწ იენგიჩარნი. არამედ ეს ჯავახეთის მტკვარი გამოსდის ფანჯარის ტბას და მოერთვის სადამოს-ტბასა, კვალად*) მოდის აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუადამ, ჩდილოთ-დასავლეთს

*) არამედ კვალად გამოსდის სადამოს ტბასაცა და (ვაჩიანტი).

შორის. სიგრძით არს საღამოს - ტბიდამ ხერთვისამდე, და დის ფრიად ღრმასა და კლდიანს ხრამსა შინა, რომლისა იმიერ და ამიერ არიან გამოკვეთილნი კლდესა შინა ქვაბნი მრავალნი სახიზრად. ხოლო ხერთვისს ზეით, ამ ჯავახეთის წყალს ერთვის გოკიის მდინარე, გამოსდის შარვაშეთის მთას ანუ ჯავახეთისას, მოდის გოკიამდე ჩდილოდამ სამხრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, და მიერთვის ჯავახეთის მტკვარს ჩდილოდამ. გოკია არს ქალაქი მცირე, მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურიანი ვაჭარნი. გოკიას ქვეით ამ გოკიის-წყალს ერთვის ოლღაშის-წყალი, გამომდინარე შარვაშეთის მთისა და მომდინარე ჩდილოდამ სამხრით. ხოლო კვალად გოკიის-წყლის შესართავის, ჯავახეთის მტკვრის სამხრით, მალა, მინდორსა ზედა, მთის ძირად, არს ტბა კარწახისა, დიდი და აღესილი თევზითა, უმეტეს კალმახითა, ფრიად გემოვანითა. ამ ტბას მოერთვის წყალი ფოსოსი, რომელი გამოსდის ყარსის მთას, და მოდის ჩდილოთ-კერძოთ. ამ წყალ-ზედ არს, ტბის მჭურეტი, წყაროს-თაჯს, ეკლესია, ფრიად დიდ-შვენიერი, გუნბათიანი, რომელი აღაშენა მირდატ გორგასლის ძე-მან. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი მტკვრის აღმოსავლეთისა არტანითურთ, ვიდრე ყარსის მთამდე და ხავეთამდე. ამავე წყალ-ზედ არს ფოსო ანუ ჩუღურეთი. ამ ფოსოს აქვს, აღმოსავლით, მთა ნილის-ყურისა, სამხრით, მთა-ყარსისა, დასავლით, მთა

არტანისა და მის შორისი, ჩდილოთ, მთა ნიალის-
ყურისავე, წყაროს-თავის სამხრით, რომელსა გას-
ქრის წყალი ფოსოსი. და არს ეს ფოსო უვენაკო,
უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ყოვლითა მოსავლითა,
პირ-უტყვეთა და კაცითა. ხოლო კვალად გოკიის-
წყლის შესართავს ზეით, ჯავახეთის მტკვარსა ზედა,
სამხრეთისა-კენ, კიდე-ზედ, არს წუნა, რომელი აღაშე-
ნა—ციხე-ქალაქი მტკიცედ მოზღუდვილი—ჯავახოს,
მცხეთოსის ძე-მან. ამასვე უწოდეს წუნა, შემდგო-
მად უწოდეს ამასვე სომეხთა ქაჯთა-ტუნი, და მერ-
მე ეწოდა ქაჯთა-ციხე. იყო ქალაქი და ციხე, და
საერისთო ერთ-მეფობამდე. არამედ აწ არლა-რა არს
ქალაქი, განა ციხე-არს. ამ წუნას ზეით ხრამის თავს,
მინდორ-ზედ, სამხრით კერძოთ, არს კუმურდოს ეკლე-
სია, გუნბათიანი, ფრიად ღიდ-შენი, შვენიერად ნა-
შენი. რომელი აღაშენეს კოსტანტინეს მოგზავნილ-
თა, ჟამსა მირიანისასა *). იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი
სულიად ჯავახეთისა, ხერთვისის ზევითისა. ხოლო
წუნას ზეით, ჯავახეთის მტკვარს მოერთვის ჩდილო-
დამ ბარალეთის მდინარე, რომელი გამოსდის ფანავ-
რის-ტბოსა და სანსრების შორის მთას, და მოდის
აღმოსავლეთად. ამ წყალ-ზედ, მტკვრის შესართავს
ზეით არს ბადალეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი არიან
მესხნი, სომეხნი, ჰურიანი ვაქარნი. ბარალეთს ზეით,

*) მირიანი მეფობდა 263—342 წლამდე.

ამ წყალს, კაქიოს, მოერთვის აზავრეთის-კევი, გამომდინარე შარვაშეთის ზეით, და მომდინარე სამხრეთად. ამას ზეით ამავე წყალს ერთვის, ბოქანოს ქვეით, ბუშათის-კევი*). გამოსდის მასვე მთას და მოდის ეგრეთვე. ამას ზეით, მასვე ბარალეთის მდინარეს მოერთვის მოდგის-კევი, მისვე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. ხოლო კვალად ბარალეთის-წყლის შესართავს ზეით მოერთვის ჯავახეთის მტკვარს, სამხრილამ, ახალ-ქალაქის-წყალი, რომელი გამოდის აბოცის დაბის მცირეს ტბასა და მოერთვის მცირედ მუნვე ხავეთის-ტბასა, და კვალად მის ტბის გამომდინარე მოდის აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუადად ჩდილოთ დასავლეთს შორის. ხოლო ახალ-ქალაქი არს ამ ორთა მდინარეთა შესართავს შორის. ესე იყო ქალაქი მოზღუდვილი და ცხხე ძლიერი, არამედ შეიმუსრა მრავალ-გზის. განა აწ აღაშენა კვალად შავშეთის ბეგ-მან, ქართლიდამ. ამ ახალ-ქალაქს ზეით, არს ამირანის გორა, მტკვრის სამხრის კიდე-ზედ. მუნ არს მტკვარსა ზედა კიდი. ამას ზეით არს ტბა საღამოსი, დიდი და აღესილი თევზითა გემოიანითა, ამისთვის, რამეთუ არს ანკარა და ქვიანი. ამის სამხრით არს ტბა ფანავრისა, რომელი აღვსწერეთ ქართლსა ზედა. და ამ ფანავარს გამოსდის ჯავახეთის მტკვარი, დაბასა გასადინარსა.

*) შუბათის-კევი (ვარიანტი).

ესე არს ჟჷჯახეთი. და არიან ამ ტბებთა და მდინარე-კევთა ზედა დაბნები და მოსახლენი. ზოლო მზღვრის ჯავახეთს: აღმოსავლით, საზღვარი ქართლისა, რომელცა აღვსწერეთ, სამხრით, მთაჲ ნიალის-ყურისა, რომელი მდებარებს გულის ტბიდამ ანუ ხავეთიდამ ყარსის მთამდე ანუ ფოსოს წყაროს-თავამდე, — აღმოსავლეთიდამ დასავლეთად; და არს მთა ესე სულიად უტყეო, ბალახ-შამბყვავილიანი და წყაროიანი. ხოლო ფოსოს კერძონი და წყაროს-თავის კერძო მტკვრამდე, — ტყიანი, ნადირიანი-მფრინვლიანი. ხოლო დასავლით მზღვრის ჯავახეთს — ძველად მტკვარი და აწ ნიჯგორს-ხერთვისს ზეითი და წყაროს-თავის დასავლით წარსრული მცირე გორანი; ხოლო ჩრდილოთ პირველი საზღვარი არს კოდიანის მთიდამ წარსული მცირე მთა ნუსხამდე და მერმე ხაზი მის გასწვრივ მტკვრამდე და აწ კოხტის მდინარის აქეთი სამხრის კერძოს მცირე მთა, ნიჯგორის თავამდე და კოდიანამდე. არამედ არს ესე კოდიანის მთა ტყიანი, ნადირიანი, მდინარიანი, რომელი წარმოვალს ბაკულიანიდამ და კობის-კევიდამ და მოვალს კოხტის-თავამდე, მერმე დამდაბლდების და დასწყდების ნიჯგორს ზეით ხრამზედ. ხოლო ჟჷჯახეთი არს, ვითარცა თრიალეთი, უვენაკო, უხილო, უტყეო, ვიეთთა ადგილთა სწვენ წივასა, და მოსავლითაც ეგრეთივე, არამედ ესე უმეტეს ნაყოფიერი და მოუცდენელი. ჰავითაც მგზა-

ესი, განა უმჯობესიკა. ზამთარ, ღიდ-თოვლიანი და
ყინვიანი. ცხოვარნი, მრალწლენი და ჯოგნი მრალ-
ვალნი. თევზნი მრალვალნი. მფრინველნი, რომელნი-
კა მათთა გვარობენ, მრალვალნი. თაფლნი მრალვალნი.
კაცნი და ქალნი მგზავსნი ქართლის გლეხთა, ტ-
ნოანნი, შვენიერ-ჰაეროვანნი, უსაქციელონი, ბრი-
ყენი. სარწმუნოებით გლეხნი ჯერეთ ქრისტეანენი
სულიად *), არამედ არლა-რა უვისთ მწყემსი ეპისკო-
პოზი, განა ჰყავთ მღუდელნი ქართველნი. ენა აქუსთ
ქართული, და უწყიან მოთავეთა თათრულიცა, და-
მჭირნეობისათვის ოსმალთა.

ხოლო აწ კვალად ვიწყებთ მტკვრიდამვე. ვა-
რძიას ზეით, ხრამის თავს, სამღერქოსი, მტკვარს მოე-
რთვის ერუშეთის მდინარე. ეს გამოსდის ერუშეთსა
და ფორჩხის-კევეს შორის მთასა. მოდის ჩრდილოთ-
დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუა. ამ
წყალ-ზედ არს, სამღერეთის დასავლით, ნაქალაქეკა,
სადაცა იყო ქალიაქი, და აწ არს დაბა. აქ აღაშენა
ეკლესია გუნბათიანი, შვენიერი, წარმოგზავნილმან
დიდის კოსტანტინესა-მან, წარსაგებელითა კეისრი-
სათა, რომელნი მოვიდოდნენ მირიან მეფისა-თანა, **)
და დასვენეს მას ***) შინა სამსკვალნი ქრისტეს უფლი-

ერუ-
შეთი-
სა-
თვს.

*) სარწმუნოებით ქრისტეანენი სრულიად გლეხნი (ვარ).

**) მეფისა-მიმართ (ვარიანტი).

***) ამას ეკლესიასა (ვარიანტი).

სა. იჯდა ეზისკოპოზი, მწყემსი ერუშეთისა და არტანისა, მტკვრის დასავლეთისა. აწცა არს ეკლესია დაურღვეველი, არამედ ცალიერი. ხოლო ერუშეთის მზღურის: აღმოსავლით, მტკვარი და მთა ამისი და სამცხეს შორისი, და გარდავლენან მას მთასა ზედა გზანი სამცხეს; სამხრით, არსიანიდამ ჩამოსული მთა აღმოსავლეთად სამღერეთამდე, ერუშეთს და არტანს შორისი; დასავლით, მთა აწსიანი, სადაც გარდავლენან გზანი შავშეთს და ტბეთს; ჩდილოთ, მთა ამა-სა და ფოცხვის-კევეს შორისი და ამასა და სამცხეს შორისი. ამ მთა-ზედ გარდავლენან გზანი ფოცხვის-კევესა და სამცხეს შინა. და არს ეს ერუშეთი უვენაკო, უხილო, ვითარცა ჯავახეთი, ეგრეთვე მოსავლითაცა, პირუტყვით, ნადირითა და მდინარე-თევზითა. არამედ მთანი არიან ტყიანნი გარემოს მისსა და ყვავილოვან-ბალახოვან-წყაროიანნი.

არტანისათვის. ხოლო სამღერეთისა და ერუშეთის-წყლის შესართავს ზეით არს აწტანი, ქალაქი მცირე, რომელიცა აღაშენა ჯავახოს, ძე-მან მცხეთოსისა-მან, მტკვრის დასავლით კიდე-ზედ, და ციხე მაგარი. შემდგომად, მეფობასა შინა ბაგრატიონთასა, იჯდა ერისთავი არტანისა და კოლისა. აქა არს ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენი, შვენური, და აწ ცალიერი. ამას ზეით, მტკვრის კიდესა ზედავე, არს, დასავლით, ჯი-

*) ბაგრატიონთ იწყეს მეფობა 575 წლიდამ.

ნჭრება. ამ ჯინკრობს ზეით ჩამოვალს მთა ქვა-ყრილის მთილამ აღმოსავლეთით მტკვრამდე, ეგრეთვე ფოსოს მთილამ მტკვრამდე. ეს მთანი არიან საზღვარნი არტანისა და კალისა. და ამ არტანს შინა მოერთვიან მდინარენი მტკვარს—ქვა-ყრილისა და ფოსოს მთილამ, რომელთა ზედა არიან დაბნები და მოსახლენი; ხოლო მზღურის არტანს: აღმოსავლით, მთა ამასა და ფოსოს შორისი; სამხრით, მთა ამასა და კოლას შორისი; დასავლით, არსიანი, და აწ ქვაყრილიდ წოდებული, სადაცა გარდავალს გზა არტანუჯს; ჩდილოთ, მთა მცირე, ამასა და ერუშეთს შორისი. ხოლო არს არტანი ვაკე და უტყეო, ბალახყვავილიანი, მოსავლით ვითარცა ჯავახეთი, და მთანიცა უტყეონი, მცირე არყნალთა-გან კიდე.

ხოლო არტანისა და კოლის საზღვარს ზეით, კო-
მტკვრის კიდის დასავლით, არს მცირე ქალაქი კალა, ^{ლისა-}
და ზის აწ ფაშა კოლას, და უწოდებენ კოლის ფა-
შას. ამ კოლას ზეით, მტკვრის კიდე-ზედ, დადგეს
არს ეკლესია, დიდ-შვენიერ-გუნბათიან-შენი, და აწ
უქმობენ დორთ-ქილისა *). იჯდა ეპისკოპოზი სუ-
ლიად კოლისა, და აწ უქმი არს. ხოლო მტკვრის
სათავეს ზეით, ყალნუ-მთის ძირ-ზე, არს ციხე შენი
ქუმურლუსი, მაგარი და შეუალი (ვგონებ ბეჭის-ცი-

*) „დორთ-ქილისა“ თათრული სიტყვაა. ქართულად: ოლხი-ეკლესია.

ხედ). აწ ცალიერ არს; ამას ზედა გარდავალს გზა
ბანას და ფანასკუტს. არამედ კოლის ადგილებთა შინა
მოერთვიან მტკვარს მდინარენი ყარსისა და ყალნუს
მთილამ, და მათ ზედა შენ არიან დაბნები. და მზღვრის
კოლას: აღმოსავლით, მთა ყარსისა, რომელი მდებარე
ებს ყალნუს მთილამ ნიალის-ყურის მთამდე, და-
სავლეთს-სამხრეთს შუადამ აღმოსავლეთ - ჩდილოს
შორის, და არს მთა ესე მცირე-ტყიანი, და არს ბა-
ლახ-შამბ-ყვავილოვანი, წყაროიან-ნადირიანი. გარდა-
ვლენან მას ზედა გზანი ყარსის ადგილებთა შინა;
დასავლით მზღვრის კოლას არსიანის მთა, და აწ ყა-
ლნულ წოდებული, რომელსა ზედა გარდავლენან
გზანი ბანას, არტანუჯსა შინა. და არს მთა ესე მა-
ღალი და მცირე-ტყიანი, წყაროიან-ბალახ-შამბ-შრო-
შნიანი, და ზაფხულით ფრიად შვენიერი; ჩდილოთ
მზღვრის კოლას არტან-კოლას შორისი მცირე მთა.
და არს ადგილნი კოლისანი მოსავლით, პირ-უტყვით
და ჰავით ვითარცა ჯავახეთი. და კაცნიცა ჰგონე
ეგრეთვე, არამედ აწ უმეტესნი მოჰმადიანნი. ხოლო
იყო პირველ ჯავახეთი, არტანი და კოლა ერთი
საერისთო, და შემდგომად იქმნა ორ საერისთოდ,
ბაგრატიონობასა შინა, წუნისად და არტანისად. და
აწ ზის ჯავახეთს ნიჯგორს მჯდომი ფაშა და კო-
ლას, ფაშავე, განა მორჩილებასა შინა ახალ-ციხის ფა-
შისასა. და ესენი არიან აღწერანი მტკვრის შემდინა-

რის *) მდინარეთა და ქვეყანათა, რომელთაცა ძველად ეწოდებოდა ზემო-ქართლად **). ამის-თვის მტკვარი ვინად-გან ქართლს მიმდინარე არს, შესავალ-გამოსავალი ამ ორთა ქვეყანათა დაუბრკოლებელი აქვსთ.

ხოლო აწ ვიწყებთ კლარჯეთს. და ამ ქვეყანასა კო-
შინა უდიდესი მდინარე არს ჭოროხი, რომელი გა-
მოსდის ირაჯლუს მთასა და დის სამხრიდამ ჩდი-
ლოთ, მცირეთ აღმოსავლეთით მიწეულად, კვანამსეს
კიდამდე. მას ქვეით მოუხვევს და სდის უმეტეს ა-
თქანდამ ჩრდილოთ დასავლეთს შუა, და მიერთვის
ბათომს ქვეით შავს-ზღვას. სიგრძით არს ზღვიდამ ირი-
ჯლუს მთამდე, და დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდი-
ანსა და ხრამოვანსა შინა. და არს თევზიანი, განა,
მთის კერძოდ, უმეტეს კალმახნი, სასმისად შემრგო,
გემოიანი და სხვებ ურგები, ვინათ-გან არა-რაჲ კე-
თდების ანუ ირწყვის, თვინიერ კარკის, განიას და
ბათომს. არამედ ვინად-გან აღვსწერენით ბათომი,
გონია და ერგე გურიასა ზედა, აწ ერგეს ზეიდამ
ვიწყებთ, აჭარის წყლის შესართავიდამ. ხოლო კო-
როხს მოერთვის აქარის წყალი აღმოსავლეთიდამ,
და გამოსდის ზარზმა-აქარას შორის მთასა, მოდის

*) შემრთუელთა (ვარიანტი).

***) და ქვეყანანი, რომელთაცა ძველად ეწოდებოდა ზო-
გად ზემო ქართლი (ვარიანტი).

აღმოსავლეთიდან დასავლეთად. ამ წყლის კიდებზედ, ამ კეობის საშუალოს, არს მცირე ქალაქის მგზავსი დაბა, ქედა. მოსახლენი არიან ვაჭარნი. მოერთვიან ამ აჭარის მდინარეს, გურიის მთილამ და აჭარას და ლიგანისკევს შორისის მთებილამ, კეენი და მათ ზედა არიან დაბნები შენნი. არამედ მზღვრის: აღმოსავლით, მთა აჭარასა და ზარზმას შორისი, და გარდავალს მას ზედა გზა სამცხეს; სამხრით, მთა აჭარასა და ლიგანის-კევს შორისი; დასავლით, მდინარე ქოროხი; ჩდილოთ, მთა გურიასა და აჭარას შორისი, სადა გარდავლენან გზანი გურიას. და არს აჭარას-კეობა ვენაკოვანი, კილიანი, მოსავლიანი—თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა—ყოვლითა მარცვლითა. არს ტყიანი, კლდიანი, იწრო, ხრამოვან-ლრატოიანი. მთანი ტყიან-ნადირიანნი, კაცნი კელოვანნი ხის მუშაკობითა. აქ აკეთებენ ყველსა: ერთი იქნების 10, 15, 20 ლიტრა, არა-ოდეს წარხდების, არცა დაობდების. რა-ჟამს გნებავს, შემგებარო კეთილ-საკმარ არს.

ფორ-
ჩხის
კეო-
ბისა-
თვს.
ხოლო აჭარის წყლის შესართავს ზეით მოერთვის დასავლეთილამ ქოროხს ფორჩხის-კევის მდინარე, გამომდინარე ბაიბუღისა და ფორჩხისა კეობის საშუალოს მთილამ, მოდის დასავლეთილამ აღმოსავლეთად. ამ კევს მოერთვიან ჭანსეთისა და ისპირას მთილამ კეენი და შენ არიან დაბნები. ამ მდინარეზედ არს, ქოროხის დასავლეთად, დაბა დიდი ფო-

ანხა, ამის გამო იწოდა კეობაც ესე ესრეთ. ხოლო მზღერის ფორჩხის კეობას: აღმოსავლით, ლიგანის-კევი; სამხრით, მთა ისპირისა, სადაცა გარდავლენან გზანი ისპირის კეობასა შინა; დასავლით, მთა ბაი-ბურდისა და ამის შორისი; ჩდილოთ, მთა ჭანეთისა, და მას ზედა გარდავლენან გზანი ჭანეთს. არამედ არს კეობა ესე ვენაკოვან-კილიანი, ვიწრო და კლდიანი, და მოსავლიანი რა-ოდენიცა მიწა იკენიან *), პირ-უტყვიან-ნადირიანი. მთა-ბარნი ახლორებენ ფრიად.

ხოლო ფორჩხის კეობას ზეით არს მცირე კე-ვი; გამოსდის ისპირის მთას, მოდის სამკრიდამ ჩდი-ლოთ, მიერთვის ჭოროხს. ამ კევ-ზედ, აღმოსავ-ლით და ჭოროხის დასავლით, ისპირის მთის კალთას, ანა- არს ეკლესია ღუთაებისა ანხა, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად ნაგები, კარგს ადგილს. იჯდა ეპისკოპო-ზი, მწყემსი ლიგანის კევისა გაღმა-გამოღმართისა გო-ნიამდე, ფორჩხის კეობისა და აჭარისა. და აწ ცა-ლიერი არს. ამას ზეით მოერთვის ჭოროხს ანაკუტ-ის-კევი, აჭარის მთიდამ. ამ კევ-ზედ არს, ჭორი-ხის აღმოსავლით აჭარის მთის კალთას, ანაკუტა, ანა- კერ-ტი. დაბა დიდი და კარგი. ამას ზეით მოერთვის ჭო-როხს შავშეთის მდინარე, აღმოსავლეთიდამ. აქ არს ფანაკაის-ცისე, **) ორთა მდინარეთა შორის. ამ შავ-

*) ირწყვან (ვარიანტი).

***) ფანავრის-ციხე (ვარიანტი).

ნათ- შეთის წყლისა და ანაკერტის შორის, კოროხის
ლის- აღმოსავლით, აჭარის მთის კალთასავე, არს მონა-
მცემ- სტეირი ნათლის-მცემლისა. ამას შინა იყო კორხი ნა-
ლის სტეირი ნათლის-მცემლისა; და იყო დიდ-კელოვნებით ქმნილი ღ
მონას- თლის-მცემლისა; და იყო დიდ-კელოვნებით ქმნილი ღ
ტრი- დაშენებული. ამისნი შემდეგნი 12 მონასტერნი და თავი
სათვს. იყო, სადა ესვენა კორკი. იდგნენ მონაზონნი მოწესენი
მრავალნი, და იყო ფრიად შემკული და მდიდარი
ყოვლითა საეკლესიოს წესითა და მამულთა შეწი-
რულობითა, და აწცა არს დიდ-შენებულებანი, არა-
მედ უქმ-ცარიელ არს. ამას უწოდებდენ ოპიზის
მონასტრად, რომელი აღაშენა მეორედ გურგენ, აშოტ
დიდის კურატპალატის ძე-მ, *) და დაეფლა თვითცა მას
შინა. ხოლო შავშეთის წყალი გამოსდის ერუშეთსა
და შავშეთს შორისს არსიანის მთას. ეს სდის პირ-
ველად აღმოსავლეთიდან დასავლეთად, მერმე მო-
დრკების და დის აღმოსავლეთს-სამხრეთს შუადამ
ჩდილოთ-დასავლეთს შორის. ამას კოროხის შესა-
რთავს ზევით მოერთვის მდინარედ ჭილაგანის კევი.
გამოსდის არსიანის მთას, მოდის ჩდილოდამ სამხრით,
გრეხით. ამ კევიდამ გარდავალს გზა ზაღზაღს და
ეკელს. ამავე კევის სამხრით სახლობს აწინდელი შა-
ვშეთის ბეგი. ამათ მდინარეთ შესართავს ზევით მო-
ერთვის ჭილაგანის-კევის შავშეთსავე მდინარე სათლესი
და ტბეთისა. ესეც გამოსდის არსიანსავე და მო-

*) აშოტ დიდი მეფობდა 787—826 წლამდე.

დის ტბეთამდე აღმოსავლეთად, და მერმე ვითარცა შავშეთის წინათი მდინარე, ეგრეთ ესეცა დის. ამ წყალ-ზედ არს სათლე, ქალაქი მცირე, და მოსახლენი ვაქარნი მას შინა; ამ სათლეს ზეით არს ტბეთა, —სამხრით ამ მდინარის კიდესა, —რომელ-მან მოიგოს სახელი მუნ მყოფთა მცირედთა და მრავალთა ტბათაგან. ტბეთს არს ეკლესია გუნბათიანი, მდიდრად ნაგები და დიდ-შვენიერი. ეს ალაშენა აშოტ კუხმან ბაგრატიონმან*). იჯდა აქ ეპისკოპოზი, მწყემსი ანაკერტს ზეითისა, სულიად შავშეთისა და არტანუჯისა.

ტბეთის პირის-პირ, ჩდილოთ კერძ, მდინარის გაღმა, არს ციხე თუხარისა, რომელი ალაშენა; —პირველ ოძრახოს, ძე-მან მცხეთოსისა-მან, შემდგომად 26 მეფე-მან მირდატ ალაშენა ეკლესია ციხესა შინა, მერმე, ყრუსა გან მოოხრებული, ალაშენა მტბე-ვარ ეპისკოპოზ-მან. არამედ მოიგოს სახელი სიმამრით სიმტკიცისა-თვის: «თუ ხარ შენ ციხე, და არა სხვა». ხოლო ამ ორთა შავშეთის მდინარეთა ზედა

*) აშოტ ერისთავთა ერისთავმან, ძემან გურგენ კურატ-პალატისამან, რომელსა ეწოდა კუხი, ალაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა და დასუა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე, უწყებითა სულისა წმიდისაჲთა და გარდაიცვალა ესე აშოტ კუხი ქორონიკონსა რლტ (918 წ.). (იხ. სუმბატის ქრონიკა, რომელშიაც მოთხრობილია ბაგრატიონების ისტორია. ბაგრატ IV-მდე (1027—1072).

არიან დაბნები შენნი, დიდ-მცირენი. და მზღვრის შავშეთს: აღმოსავლით, მთა არსიანი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ერუშეთს, ფოცხვს კეობას და ზარზმა-ყველს; სამხრით მზღვრის კლდე, არტანუჯსა და შავშეთს შორისი, ვითარცა კედელი, რომელი ჩამოვალს არსიანის მთილამ დასავლეთად ვიდრე კინლა ქოროხამდე, და განვლის მას კლდესა შინა გზა ვითარცა კარი, და თვინიერ მისა არა არს გზა; დასავლეთით, მთა შავშეთისა, შავშეთსა და ქოროხს შორისი; ჩდილოთ, მთა არსიანილამ ჩამოსული დასავლით ქოროხამდე. და არს ესე შავშეთი ტყიანი, გორა-მთიანი, ლელე-ლრატოიანი, იწრო და მაგარი, ვენაკ-ხილიანი. ნაყოფიერებენ ყოველნი მარცვალნი, თვინიერ ბრინჯ-ბანბისა. პირ-უტყენი, ნადირნი, მფრინველნი და თევზნი მრავალნი. და ნაყოფიერებს ფრიად მიწა ამისი, რა-ოდენიცა იკმარების სივიწროედ.

ისპირისა-
თვს. ხოლო შავშეთის მდინარის შესართავს ზევით, ქოროხს მოერთვის დასავლეთილამ ისპირის მდინარე, წოდებული ქოროხადე. და ამ ისპირის მდინარის შესართავს ზევით, ქოროხის მდინარის აღმოსავლეთის კიდე-ზედ, არს ართვანი, ქალაქი მცირე. მოსახლენი არიან ვაქარნი. და ამ ართვანის სანახებითურთ, ვიდრე ერგეს სამზღვრამდე, ქოროხის კეობის იმიერი და ამიერი იწოდებენ ლიგანის-კეობად. და არს ეს ლიგანის-ხეობა, თვინიერ სივიწროვისა, ფრიად ნა-

ყოფიერი ნარინჯით, თურინჯით, ლიმონით, ზეთის-
ხილით, ბროწეულითა, ლელვით, ვენაკით, ხილით
შემკობილი, და ქებულნი მუნებურნი ყოველნივე.
მარცვალნი ყოველნი ნაყოფიერებს, განა სივიწრო-
ვით ვერ სთესვენ ბრინჯ-ბანბასა. ჰავით არს ზაფ-
ხულს ცხელი, ზამთარს ფრიად თბილი. ახლორებენ
მთანნი თოვლიანნი ღ აგარაკნი შვენეიერებით აღმკულ-
ნი, ჟამისა და ნახევარ ჟამის სავალთა, წყაროებითა.
პირ-უტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევზნი მრ-
ვალნი, და ყოვლითა ნაყოფიერებითა აღვსილი. ხო-
ლო ართვანს ზეით მოერთვის ქოროხს დასავლეთი-
დამ კევი, რომელი გამოსდის თორთომ-ისპირის მთასა,
მოდის აღმოსავალით; ამ კევ-ზედ არს იშხანის-ცხიხე,
ფრიად მაგარი, დიდ-შენი და ეკლესია გუნბათიანი,
დიდ-შვენეირად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემ-
სი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრა-
პიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს. ამ კევს ზეით
არს, ქოროხ-ზედ, კუარამზეს-კიდი, ქვითკირისა, მრ-
ვალ-თვალი, შვენეირად გებული.

ამ კიდს ზეით მოერთვის ქოროხს მდინარე არ-^{არტა-}
ტანუჯისა. ეს გამოსდის ქვა-ყრილის მთას, მოდის ^{ნუჯი-}
აღმოსავლეთიდან დასავლად. ამ წყალს მოერთვის, ^{სათეს}
ჩდილოდამ, ქოროხს ზეით, სხვა წყალი არტანუჯი-
სავე. ესეც გამოსდის ქვა-ყრილის მთას, და არტა-
ნუჯსა და შავშეთს შუათს კლდეს. ამ წყლის შე-
სართავს ზეით, წინა-თქმულს წყალ-ზედ, არს არტა-

ჩუჭი, ქალაქი მცირე და ციხე მაგარი, კეთილ-შენი-
ეს ალაშენა გორგასალ *), შემდგომად შემუსრა
ყრუმ, ძერმე ალაშენა და განაახლა აშოტ კურატ-
პალატმან, და ალაგო ციხესა შინა ეკლესია პეტრე-
პავლესი; მოკლეს მას შინავე და დაფლეს მუნვე. არს
არტანუჯს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-დიდ-შვე-
ნიერ-ნაგები. ეს იყო მონასტერი, და აწ არს უქმი.
კვალად აქავ არტანუჯს ალაშენა გორგასალ მონას-
ტერნი მქრისა**), შინდობისა და ახიზისა, ფრიად
შვენიერნი. კვალად ქმნა ახიზს ქვაბნი კლდისა, გა-
მოკვეთილნი, ფრიად მაგარნი და შეუვალნი. ხოლო
ამ არტანუჯის მდინარეთა მოერთვიან სხვანაცა მდი-
ნარენი, და მათ ზედა შენებულ არიან დაბნები. და
მზღვრის არტანუჯსა: აღმოსავლით, მთანი ყალნუ-
ქვა-ყრილისა, და გარდავლენან გზანი მათ ზედა
კოლა-არტანს; სამხრით, ფანასკეტსა და არტანუჯს
შორის ჩამოსული მთა ყალნუს მთიდამ დასავლეთად,
ვიდრე ქოროხამდე; დასავლით, მთა მცირე არტა-
ნუჯსა და ქოროხს შორისი, და თვით მდინარე ქო-
როხი; ჩდილოთ, კლდე შავშეთსა და არტანუჯს შო-
რისი. არამედ არს არტანუჯი ვენაკიანი, კილიანი.
მარცვალნი ყოველნივე ნაყოფიერებს, ვითარცა სხვა-
თა ამათ აღგილებთა; ტყიანი ფრიად და მცირე ვე-

*) გორგასალ მეფობდა 446—499 წლამდე.

***) გერისა (ვარიანტი).

ლოვანი. პირ-უტყენი, ნადირნი, ფრინველნი და თევ-
ზნი მრავალნი. ჰავით შშენი, კეთილი, ზამთარ
თბილი და დიდ-თოვლიანი, ზაფხული არა ეგ-ოდენ
ცხელი. კაცნიცა ჰგონე ეგრეთვე სარწმუნოებითა
და ენითაცა. არამედ არტანუჯი, შავშეთი და ლი-
ვანის-კევი არს ოძრახოსისავე წილი ღ საერისთო მისი.
ხოლო შემდგომად იქმნა არტანუჯის ერისთავი სხვა,
შავშეთით, და აწ უზისთ თვის-თვისი ბეგი, ოს-
მალნი.

ხოლო კვალად არტანუჯის მდინარის შესარ-
თავს ზეით ქოროხს მოერთვის თორთომის მთილამ
გამომდინარე წყალი, რომელი მოდის აღმოსავლე-
თად. ამ კევ-ზედ კალმახისა*) არს ციხე კალმახისა,
რომელი აღაშენეს პატიახშთა, დიდ-შენი, მაგარი და
შეუალი, იყო საერისთო ტაოსი. ამას ზეით მოერ-
თვის ქოროხს მდინარე ბანათანასკეტისა, გამომდი-
ნარე ყალნუ-მთისა და მომდინარე აღმოსავლეთილამ
დასავლეთად. ამ წყალ-ზედ, ქოროხის აღმოსავლით,
არს ციხე ფანასკეტისა, კლდესა ზედა, დიდ-შენი, მა-
გარი. აქ იჯდა ერის-თავი ფანასკეტ-ოლთისისა, და
აწ არს დაბა. ამას ზეით, ამ წყალ-ზედ, მთა-ში, არს
ბანა, აწ უწოდებენ ფანაქს. აქა არს ეკლესია გუნ-
ბათიანი, დიდი, შვენიერად ნაგები, კეთილ-შვენიერს
ადგილს. აღაშენა მეფე-მან ადარნასემ, და დაფლულ

*) ვარიანტში ეს სიტყვა არ არის.

არიან მეფენი. იჯდა ეპისკოპოზი, მწყემსი ფანასკეტისა და სულიად ტაოსი, ოლთისისა და ნარუმაკისა, და აწ არს ცალიერი. ამას ზეით, ჭოროხის აღმოსავლეთის კიდეზედ, არს ოლთისი, ქალაქი კარგი და კეთილ-ჰაოვანი. აქ არს ციხე მაგარი და დიდ-შენი. არს მეორე საჯდომი ათაბაგისა, ვითარცა ახალ-ციხე. ოლთისს ზეით, ჭოროხის აღმოსავლის კიდეზედ, არს ნარუმაკი და აწ ნარიმანი, დაბა დიდი. აქამდე არს ფანასკეტ-ოლთისი ხილიანი, ვენახიანი, ვითარცა სხვანი აღვსწერეთ. ხოლო ნარუმაკს ზეით კვალად ჭოროხის აღმოსავლის კიდეზედ არს დაბა დიდი, იდი, კეთილი. ამას ზეით არს ვითარცა მთის ადგილნი ნაყოფითა.

არამედ ართვანს ზეითი, იდამდე, ჭოროხის დასავლეთისა, თორთომის მთის აღმოსავლეთით, არს ჰარასლი*) ანუ ტაოს-გარი, ანუ ტაო. და მზღერის ამას: აღმოსავლით, ჭოროხის მდინარე; სამხრით, თორთომიდან ჩამოსული მთა იდამდე; დასავლით, თორთომის მთა; ჩდილოთ, ჭოროხი და**) ისპირის მთა. და არს ეს ტაო ვენახოვანი, კილიანი, მოსავლიანი ყოვლითა მარცვლითა, და მთის კერძოთ ვითარცა ჯავახეთი. არამედ არს მთიანი, გორიანი, ლელოვან-

*) პარახლი სხვა წყაროებში იხსენიება პარახალად, ბარხარად.

**) კავშირი და ვარიანტებიდან შემოვიღეთ.

ხრამოვანი, ღრატოიანი, წყლიანი და იწრო. და არიან კევთა დაბნები, კაცნიცა -ვეგრეთნივე. განა იდა და ნამუჴაჴი არიან ვითარცა თრიალეთი ანუ ჯავახეთი, ყოვლითურთ.

ხოლო ოლთისის, ნარიმანისა და ილის სამხრით, არს, ირიჯლუს მთას იქით, ბასიანი. და ესე ბასიანი, თუმცა არს სომხითისა, არამედ, შემდგომად ბაგრატიონთა მეფობისა, რა დაიპყრეს მათ, არს მიერით სამცხისა. და არს ბასიანი რახსისა ანუ არაზის სათავესა ზედა. პირველად ეწოდა ქალაქსა ამისსა ბასიანი, და მის გამო ეწოდა სახელიცა ესე ამ ადგილთა. ხოლო აწ უწოდებენ მას ქალაქსა ასან-ყალას. და არს საშუალ ბასიანისა, არაზის კიდესა ზედა, ჩდილოთ კერძ, არა დიდი ქალაქი, და მზღვრის ამას ბასიანს: აღმოსავლით, მთა ჩამოსული სამხრეთის მთიდამ, რომელი არს სომხითის მთა; დასავლით, მთა ირიჯლუ-დევაბოინისა; ჩდილოთ, მთა ირიჯლუ-ყალნუსი; სამხრით, მთა დევაბოინიდამ წამოსული, სომხითის მთა; და ადგილთა ამათ შორის მოერთვიან რახსს იმიერით და ამიერით მდინარენი მთებთა-გან. დაშენებულ არიან დაბნები. არს უვენაკო, უკილო და მარცვლის მოსავლითაც ვითარცა ჯავახეთი. არამედ ესე უმჯობესცა ჰავითაც; უტყეო, თვინიერ მცირე არყნალნი. სწვენ წივასა და ზიდვენ ხესა და შეშას რახსის ხრამიდამ.

ბას-
იან-
ისა-
თვს.

ისპი-
რისა-
თჳს.

ამ ასან-ყალას ქვეით არს კიდი რახსსა ზედა,
და ვლენან ქარავენნი, თვინიერ მისსა ვერ განვალს
არაზს. ხოლო ისპირის კეობის მდინარე გამოსდის,
ბაიბურდს ზეით, ტრაპიზონის მთას. სიგრძით არს
ტრაპიზონის მთილამ ქოროხამდე, მოდის დასავლე-
თილამ აღმოსავლეთად, კევსა კლდიანსა და ქვიანსა
შინა. და ამ ისპირის წყლისა და ქოროხის მდინარის
შესართავს ფრიად ზეით, ამ ისპირის მდინარეს მო-
ერთვის სამხრილამ თორთომის კეობის მდინარე. და
ამ თორთომის მდინარის შესართავს ზეით, ისპირის
მდინარის კიდე-ზედ, არს ქალაქი მცირე ისპირა, და
ამის გამო სახელ-იღვა კეობა ესე და მდინარე. ამას
ზეით მოერთვის კვალად ისპირის მდინარეს საქარ-
თველოს-ყელის მდინარე ანუ გურჯი-ბოლაზისა. და
ამ მდინარეს ზეით არს მთა, რომელი მზღვრის ბაი-
ბურდსა და ისპირსა. ხოლო ამ ისპირის მდინარეს
მოერთვიან ამიერ-იმიერით კევნი ისპირისავე მთები-
ლამ, და არიან დაშენებულნი დაბნები მათ ზედა.
და მზღვრის ისპირის კეობას: აღმოსავლით, ისპირის
მთებილამ ჩამოსულნი მთანი, სამხრით ჩდილოეთილამ
ისპირსა, ტაოსა და ლიგანის-კევის შორისნი. და არს
მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანნი, ლრატოიანნი,
კევ-ქარაფიანნი და ნადირიანნი; ხოლო სამხრით
მზღვრის მთა ისპირისა, ისპირსა და თორთომის კე-
ობას შორისნი, და გარდავლენან გზანი თორთომის
კეობას შინა. ჭ მდებარებს მთა ესე აღმოსავლეთილამ და-

სავლეთად. არს თხემთა უტყეო, ჭ ადგილს თოვლიანი, და კალთათა ტყიანი, წყაროიანი, ბალახ-ყვავილიანი და ნადირიანი. ეგრეთვე დასავლით მზღვრის მთანი, ისპირისა მთებიდამ ჩამოსულნი, ისპირისავე მდინარემდე, სამხრით ჩდილოეთიდამ, ბაიბურდსა და სპერს შორისი; და არიან მთანი ესენი ტყიანნი, კლდიანნი, ჭ მივლენან გზანი ბაიბურდს; ჩდილოთ მზღვრის მთა ისპირისავე, რომელი მდებარებს აღმოსავლიდამ დასავლეთად ფორჩხის კეობასა და ისპირას შორისი, და გარდავლენან მას ზედა გზანი ფორჩხას. და არს მთაცა ესე თოვლიან-ტყიანი ვითარცა, პირის-პირ ამისი, ისპირის მთა. განა არს ესე ისპირის კეობა ქარაფოვან-კლდიანი, დელე-ღრატოიანი, იწრო, ტყიანი, მცირე-ველოვანი, მოსაველ-ნაყოფიერი, ვითარცა აღვსწერეთ ლიგანის-კევი, ყოვლითა ნაყოფიერებითა და მარცვლითა. ჰავით ზაფხულს ფრიად ცხელი, არამედ აქვს მთანი და აგარაკნი ახლორეს. ზამთარი თბილი. კაცნი იუწყე მგზავსნი სამცხისანი, და აწ მოჰმადიანნი სულიად, ენითა ქართულითა და ზნითა ოსმალთათა.

ხოლო თორთომის მდინარე გამოსდის დევაბო-თორ-
ინის მთასა და მოდის სამხრიდამ ჩდილოდ, გასჰრის-თო-
სპერის მთას, და მიერთვის ისპირის მდინარეს. ამ-მისა-
ისპირის მთას ზეით არის თორთომის კეობა, და ამ-თვს.
ისპირის მთის ფრიად ზეით მოერთვის დასავლეთი-
დამ თორთომის მდინარეს კევი შიფაქლუს მთის გა-
მომდინარე, და მოდის პირველ სამხრიდამ ჩდილოდ,

მერმე დასავლეთიდან აღმოსავლეთად. ამ კეც-ზედ, შიფაქლუს მთის კალთას, არს ეკლესია მონასტერი ხახულისა, ყოვლად-წმიდისა ლჳთის-მშობლისა, დიდი, გუნბათიანი, დიდ-შვენიერად გებული, შვენიერს კარგს ადგილს. ეს აღაშენა დავით კურატ-პალატ-მან, ბაგრატ მეფის მამობილ-მან. *) აქავ არს ეკლესია ფრიად შვენიერი, დიდ-შენი, რომელი აღაშენა 48 მეფე-მან დავით. არამედ აწ უქმ ცალიერ არიან, და ხატი ამისა არს გელათს, რომელი შეამკო აღმაშენებელ-მან, მერმე თამარ მეფე-მან. ამ კეცს ზეით, თორთომის მდინარე-ზედ, არს ციხე თორთომისა, მაგარი, კლდესა ზედა დიდ-შენებული. ამის მიერ იწოდა კეობა ესე თორთომის კეობად. ამ ციხეს ზეით არს ხენძორეთი, დაბა დიდი და გზა აზრუმისა. არამედ თორთომის მდინარეს მოერთვიან კენი თორთომისა და შიფაქლუს მთიდან, და არიან დაბნები მათ ზედა შენნი, დიდ-მცირენი. ხოლო მზღვრის თორთომის კეობას: აღმოსავლით, მთა თორთომისა**), თორთომსა და ტაოს შორისი, რომელი მდებარებს სიგრძით სამხრეთ-დასავლეთს შუადამ აღმოსავლეთ-ჩდილოს შო-

*) ეს ბაგრატი მეფობდა 980—1014 წლამდე.

***) ესე მთანი არიან; რომელსა სწერენ ძველს ლეოლრაფიასა შინა მოსხის მთად, რომელნი არიან მესხის მთანი ირიჯლუსი, თორთომისა, შიფაქლუსი, და დევაბონისა და ისპირისა. შენიშ. ვახუშტისა.

რის, გამოვალს ირიჯლუს მთილამ და მიაღვების ისპირის მთას, და არს ისპირას მთის კერძოთ, თხემთა უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი, და მას ზეით სულიად უტყეო, წყაროიან-მდინარიანი, ბალახ-შამბ-შროშნიანი. გარდავლენან გზანი ტაოს შინა. ხოლო სამხრით მზღვრის მთა ირიჯლუ-დევაბოინისა, რომელი ეგრეთვე უტყეო არს. დასავლით, მთა შითაქლუსა, თორთომისა და ქართლის ყელს შორისი, რომელი მდებარებს სამხრილამ ჩდილოდ, გამოვალს დევაბოინის მთილამ და მიაღვების ისპირის მთას, და არს ხახულამდე უტყეო, და ყოვლითა ვითარცა სხვანი მთანი. ხახულს ქვეით, ეგრეთი ისპირის მთამდე, ვითარცა თორთომის მთის კერძი დავსწერეთ; ჩდილოთ მზღვრის მთა ისპირისა, ამასა და ისპირას შორის, და გარდავლენან გზანი ისპირის კეობასა შინა. არამედ თორთომის მდინარის კიდე, ხახულს ზეითამდე ანუ ციხემდე, ვენაკოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ხოლო მთის კერძონი ყოველგნით ვითარცა ჯავახეთი აღვსწერეთ, განა არს მოსავლიანი, პირ-უტყვიანი, მფრინვლიან-ნადირიან-თევზიანი, შემკული მთით და ბარით. კაცნი ვითარცა მესხნი, და აწ სულიად მოჰმადიანნი, ენითა ქართულითავე, არამედ უბნობენ თურქულსაცა.

ხოლო ამის დასავლით და შითაქლუს მთის იქით, გურ-არს გურჯი-ბოლაზის კეობა ანუ სსქართველას-ყე-ბოლა-ღისა. რამეთუ, ოდეს დაიპყრეს ოსმალთა აზრუმი, ზისა

ანუ მიერ ქამით უწოდეს სახელი ესე. სიგრძით არს დე-
საქა- ვაბოინის მთილამ სპერის მდინარემდე. გამოსდის დე-
რთვე- ვაბოინის მთასა, მოდის სამხრით და ჩდილოთ, და ხე-
ლოს ვაბოინის მთასა, მოდის სამხრით და ჩდილოთ, და ხე-
წელ- ნძორეთის გარდასწვრივ არს გურჯი-ბოლაზი დასა-
ისა- ვლეთით, და ეს კევი არს საზღვარი, ბაიბურდის მთა-
თვს. მდე, საქართველოსა და ბერძენთა. და კეობა ესე არს
ფრიად ვიწრო, კლდიანი და ტყიანი.

ბაი- ხოლო სადაცა მიერთვის ისპირის მდინარეს გუ-
ბურ- რჯი-ბოლაზის მდინარე, მას ზევით არს ისპირის მთე-
დისა- ბილამ ჩამოსულნი მთანი, ისპირისა და ბაიბურდის
თვს. საზღვარი, ვითარცა აღვსწერეთ. ამ მთებს ზევით
არს ბაიბურდი, ყოვლგნით მთით მოხვეული, და
თვითცა მთა. ამას შინა დის ისპირისავე მდინარე.
ამ წყალზედ, შუას აღვიდოს, არს ქალაქი ბაიბურდი,
არა დიდი, და არიან აწ სულიად მოსახლენი მაჰ-
მადიანნი, მცირედი თუ ვინმე ქრისტიანენი. ამ ქა-
ლაქის გამო იწოდების აღვილიცა ესე ბაიბურდად.
ხოლო მოერთვიან ბაიბურდის აღვილთა შინა ისპი-
რის მდინარესა, აქარა-ეზინგის მთებიდგან, მდინარე-
ნი, და არიან მას ზედა შენნი დაბნები. არამედ მზღვრის
ბაიბურდს: აღმოსავლით, მთა ისპირისა და მის შო-
რისი; სამხრით, მთა ეზინგასა და ბაიბურდს შორი-
სი, რომელი მდებარებს აღმოსავლეთილამ დასავლე-
თად, უტყეო; დასავლით, მთა ტრაპიზონისა; ჩდი-
ლოთ, მთა ქანეთისა, ბაიბურდსა და ქანეთს შორი-
სი. და არს ეს ბაიბურდი, ვითარცა ჯავახეთი, მთე-

ბრი, მოსავალ-პირუტყვითა. გარემოს მისსა მთანი უტყეონი, და ზიდვენ ჰანეთის მთილამ ხესა და შეშასა, უმეტესად სწვენ წივასა. ჰავით ზათხულის კეთილ, ამო და მშვენიერი, ზამთრივ ცივი, თოვლიანი, და გაუძლისი. გარდავლენან გარემოს მთებთა ზედა გზანი ადგილებთა შინა, რომელი ადვსწერეთ მას გარემო. კაცნი არიან სულიად მოჰმადიანნი და ზნითაცა მათითა.

ხოლო ბაიბურდისა და ფორჩხის სამხრით, ჰანეთის მთას იქით, არს ჭანეთი, და აწ უწოდებენ ლაზსავე^{*)}). არს ესე შავის-ზღვის კიდის წადევნებით, გონილამ ტრაპიზონის სამზღვრამდე. გონიის დასავლით მოერთვის ზღვას მდინარე ჰანეთში გამომდინარე ჰანეთის მთისა, რომელი მდებარებს ჰანეთსა ზე ფორჩხის კეობას შორის, და მოდის ჩდილოთ. ამ მდინარის იქით არს ხოფჯა, ქალაქი მცირე, ზღვის კიდესა ზედა. აქ მოერთვის მდინარე ხოფჯისა, გამომდინარე მისვე მთისა, და მომდინარე ეგრეთვე. კვალად მოერთვის ზღვას მდინარე ხოფჯას იქით გამომდინარე ჰანეთისავე მთისა, რომელი არს ბაიბურდსა და ჰანეთს შორის. და მომდინარე ჩდილოთ კერძოდ. ამ მდინარის დასავლით არს ქალაქი მცირე რაზა, ზღვის კიდე-ზედ. მოერთვის მუნვე მდინარე მისივე ზღვასა, და გამოსდის მასვე მთასა, და მოდის ჩდილოთ. ხო-

*) ლაზსა (ვარიანტი).

ლო ამის დასავლით ჩამოვარდების მცირე მთა, კინ-
ლა ზღვამდე, ჭანეთის მთიდამ, და ესე არს საზღვა-
რი საქართველოსი და საპერძნეთისა. აქა არს რკა-
ნის-შალო, აქაე არს სეტყეჴელა. აქ აღაშენა მეფე-მან
არჩილ-მოწამე-მან*) ციხე, — შემდგომად ყრუს შემოს-
ვლისა (ვგონებ რიზას). ხოლო მთა ჭანეთისა ძეს
დასავლიდამ აღმოსავლეთად, მცირე ჩდილოთ მიწე-
ვით, და მივალს ვიდრე ქოროხამდე. არს თხემთა
უტყეო და კალთათა ტყიანი, ნადირიანი. განა ჭა-
ნეთიცა ფრიად ტყიანი, გორა-მთა-ღელეიანი, არა-
მედ ხილიანი, ვენაკიანი, მარცვლეზით მოსავლიანი,
ბრიჯ-ბანბითურთ, და ნაყოფიერებს ფრიად. პირ-
უტყვნი, ნადირნი ფრიად მრავალნი. ფრინველნი
და თევზნი ურიცხვნი, მწერნი მრავალნი, ფუტკარი
და თაფლი ბევრად. ჰავით — ზღვის კიდური ცხელი,
მთის კერძონი კეთილ-ჰაოვანნი. ზამთარი თბილი,
ზაფხული არა გაუძლისი. კაცნი არიან კელოვანნი
ხის მოშაკობითა და შენებითა ნავთათა, დიდთა და
მცირეთა, და სარწმუნოებით აწ სულიად მოჰმადიან-
ნი. განა, მცირედნი-ლა ვინმე მოიპოვებინ ქრისტე-
ანენი, არამედ იციან კვალად ქართულ ენა ვიეთთა-
მე. ხოლო მზღვრის ჭანეთს: აღმოსავლით, გონის
საზღვარი; სამხრით, მთა ჭანეთისა, ფორჩხა-ბაიბურ-

*) ნეფობლა 668—718 წ.

დისა და ქანეთს შორისი; დასავლით, მცირე მთა-ივი ქართლის საზღვარი ზე ჩდილოთ, ზღვა-შავი.

ესე არს აღწერა სამცხე-საათაბაგოსი ჩენილთა ადგილებთა, რომელნი იცნობიან რუკასა ზედა ამის-სა. არამედ არა არს ციხე, ანუ დაბანი, ანუ აგარანი, რომელსა შინა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკლესია, თლილის ქვით ნაშენნი, —ორი ანუ სამი, დიდნი და მცირენი. და ეგრეთვე ყოველთა ადგილთა საქართველოსა შინა, რომელნიცა აღვსწერენით. კვალად არიან გორა-მთათა ზედა შენნი ეკლესია-საყდარნი, სადაცა ძნიად ხდებიან კაცნი, თვინიერ დღესასწაულთა მათთა, ამის-თვის რამეთუ, ვინათგან კერპობასა შინა მათ მთა-გორათა ზედა იყვნენ კერპნი აღმართებულნი, და დღესასწაულობდენ მუნ სილოდობითა, და ქრისტეანობასა შინა შემუსრეს კერპნი, არამედ კვალად არა დასცხრენ მუნვე განცხრომასა სიმთვრალითა, სილოდითა და როკვითა. აღაშენეს მათ ზედა მუნ ეკლესიანი, რათა თაყვანი-სცენ ამათ და არღა-რა მოიხსენონ კერპნი სილოდა-განცხრომითა.

დაქატიება

შედარება ვარიანტებთან

ამ წიგნის ტექსტი დაიბეჭდა შედარებით ვახუშტის გეოგრაფიის სხვა-და-სხვა ვარიანტისა. ერთი ამ ვარიანტთაგანი გადაწერილია 1774 წელს და ეკუთვნის „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ (№ 281). ტექსტი, როგორც წინასიტყვაობაშიაც ვსთქვით, დაიბეჭდა უცვლელად თვით ვახუშტის ხელით დაწერილ და ბროსეს-მიერ დაბეჭდილ დედნიდამ. აქ ჩავურთავთ იმ უმთავრეს განსხვავებათა, რომელნიც შევნიშნეთ დაბეჭდილ ტექსტისა და დაუბეჭდავ ხელნაწერებ შორის.

I წიგნი.

- გვ. ა, ბ და გ სიტყვამდე «ნოეს ძის იაფეთაეს»... ვარიანტთა უმეტეს ნაწილში არ მოიპოვება და ვახუშტის «შესავალი» მათში იწყობა ამ სიტყვებიდამ. ზოგიერთ ვარიანტში «იაფეთაეს» მაგიერ სწერია «იაფეთის».
- გვ. გ: (ბოლოდგან მესამე სტრ.). «არამედ მცხეთას მყოფი» ზოგიერთ ვარიანტში სწერია ასრე:

«ხოლო მცხეთას მყოფნი». და თითქმის შემდეგაც ყველგან «არამედის» მაგიერ ამ ვარიანტებში შეგვხვდება «ხოლო».

გვ. დ: ლჷთისა (სტ. 2)—ღმრთისა; პირ-მტკიცობა (სტ. 3)—პირ-მტკიცეობა; თავისუფლებისათვის (სტ. 4)—თავისუფლებათათვის; ერთ ვარიანტში «ციხე-სიმაგრეთა და» გამოტოვებულია (სტ. 5); რამეთუ (სტ. 7)—რომელ; «მარადის გარე მტერთა თვსთა ზედა» (სტ. 13)—არამედ გარე მტერთა თვსთა ზედა მარადის; შეერთბამებულნი (სტ. 14)—შეერთებულნი; ქვეყნისათვის (სტ. 15)—ქვეყანათათვის; გარეგანი (სტ. 20)—გარეგანნიცა; ურიანი (სტ. 21)—ჰურიანიცა; «და უუსჯულოენნი: რამეთუ» გამოტოვებულია; შეყოფითა ვიდრე (სტ. 25)—შეყოფითავე; ვიდრე გამოტოვებულია.

გვ. ე: უცხოთა (სტ. 1)—უცხოთა; პირველი ხუთი სტრიქონი ასრე შეცვლილია ორ ვარიანტში: «ხოლო შესძინეს ამას ზედა მკუდრის ქამაცა: რამეთუ მოკუდის-რა კაცი ვინმე, ანუ ბრძოლასა, ანუ თვისით დღით, მეორემან ივასხის, და შესჰამდიან; და, უკეთუ არავინ ივასხის, თვთ შესჰამდიან, ვითარცა თქმულ არს». ვიდრე (სტ. 6)—გამოტოვებულია; შემოვიდა (სტ. 9)—მოვიდა რა; არამედ ურჩინი

თვსნი (სტ. 12)—და ურჩნი თესლნი; სარკინოზით(15)—სარკინეთიღამ; საქართველოთა (18)—საქართველოს ერთა; თაყვანისცემა (19)—თაყვანისცემა ჭ კერპთათვს და; პატივი (20)—და სხვა თათვს პატივი; გაცი და გაიმა (ასრე სწერია); ხოლო მოიკლა (25)—ხოლო ოდეს მოიკლა; საშუალ გაცისა და... (ასრე სწერია).

გვ. ვ: აღმართა (ასრეა ვარიანტში); მანათობელთა (4); თავსა ზედა (5); ქვათანი (9); შესძინნეს სხვანი კერპნი (8); ვისამეთა (13)—ვიეთამე; დაეტევის (23)—დაუტევის...

გვ. ზ: ხოლო (1) გამოტოვებულია. და ძენი (10)—და ძენი მათნი; ჩამომავლობა (14)—შთამომავლობა; ხოლო (17)—მსგავსადვე; და ძალედვას (19)—რათა ძალ-ედვათ; მათთა (20)—მათითა; ჩინებულთა (24)—წარჩინებულთა.

გვ. ც: მიერ (1)—მებრ; ზეიღამ ქვეით (1)—ზევიღამ ქვემოთ; ხათთანი (12)—ხვათთანი; პოლოტიენი (12)—პოლოტიენი; კანჯალნი, ლახტნი (13) გამოტოვებულია; ქიბურჯი (16)—ქიბორჯი; მკულელისა (23)—მოკლულისა. ეს სიტყვა მართლაც ასრე უნდა იყოს: «მკვლელს მოკლულის სისხლი უნდა დაეურვოს თეთრითაო*».

- გვ. თ: „ხოლო უმდაბლესმან თუ მოკლას უმაღლესი, დაუურვის სისხლი“ ხელნაწერ ვარიანტებში არ არის (სტრ. 2—3); დატყვევებისათვის (5)—დატყვევებისათვის (ასრეა 1774 წ. ვარიანტში); 40 დღეს (გვ. 10)—სამღღეს (ასრეა 1774 წ. ვარიანტსა და ორ სხვაში; შესწამებულმან (15)—შეწამებულმან; ჟამთა (16)—დროთა; მალათა (22)—მალალსა.
- გვ. ი: დღემდე (1)—დღემდინ; დღისა (1)—დღისა შემდგომად; მტყვარ (3)—გამტყუნდის; შიშვლითა (6)—შიშვლისა; და ფიცანი (9)—დააფიცანი; რაოდენნი შეხუდის (10)—რაოდენნიცა შეხუდიან; ვინ (12)—ვინმე; მეფისასა ანუ ერისთავისა (14—15) გამოტოვებულია 1774 წლისაში; ყოველთა (19)—ყოველთა ზედა; «და თათბირობა სამეფოსი და სახასონი მეფისანი» 1774 წლისაში არ არის (25).
- გვ. ია: მსახურნი მეფისანი (3) ასრეა 1774 წლისაში; მეფისანი (4) აკლია 1774 წლისას; მანდატურნი (8) არც ერთში არ არის; ყოველი... მეფისანი (სტ. 12) ასრეა ყველაში; მილახვარი (ასრეა ერთში); მეჯინიბე (17)—მეჯინიბენი; რაი (24)—რაიცა; მისსა (ბოლო სტრ.)—მისა.
- გვ. იბ: საგანგიონი (1) — საგანგონი; მეფისა (1)

—მეფისანი; სიტყვიდამ «ამისი» ვიდრე სიტყვამდე «ხუცესი» (სტ. 7—9) სამ ვარიანტში და 1774 წლისაშიაც გამოტოვებულია; სალთ-ხუცესის მაგიერ ყველა ვარიანტში იხმარება ს ა ხ ლ თ ხ უ ც ე ს ი. პატივის მაგიერ (ბოლო სტრ.) პიტკაზი.

გვ. იგ: სიგელთა (1) გამოტოვებულია; ფარეშთ-ხუცესი (2)—ფარეშთ უხუცესი; მეფისა (8) გამოტოვებულია; და ტაძართა და სხვათა (10)—თომართა და სხვათა მრავალთა საქმეთა (ასრეა 1774 წლისაში); მცველობდნენ (სტ.—მცდებლობდნენ; განათუ სძლიან ვინმე (16)—უკეთუ ჰსძლის ვინმე; და ნადიმობდნენ, სკამთა ზედა სხდიან (20) 1774 წლისაში არ არის; სულიად (26) გამოტოვებულია; სრულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბაკითა (ბოლ. სტრ.)—ეს ადგილი ვარიანტებში განსხვავებით სწერია: ერთში—სრულიად ოქროსა და ვერცხლის ტაბაკითა; მეორეში: სრულიად ოქროსა და ვერცხლსა ტაბაკითა და სხ. თვით ბროსეს დაბეჭდილში ასეა: „სულიად ოქროსა და ვერცხლისა ტაბაკითა“.

გვ იდ: 40 დღე (10)—მარადღე; თაენი (10)—თმანი.

გვ. იე: ნადიმნი (სტ. 12)—ნადიმნი და განცხრომანი (1774 წლისა და სხვებში).

გვ. იზ: დასხნა ქართლის კათალიკოზნი (სტ. 3); 13

(სტ. 7)—12 (1774 წლისაში); მთავარნი, და (სტ. 17)—მთავარნი და აზნაურნი, და; ამათთა ყოველთავე (21)—ამათს ყოველსავე; ბრძანებასა (24)—ბრძანებასა ყოველთა.

გვ. იბ: მაკვლევი (2)—მაკვლეველი; «და არიან აწამდეს» მაგიერ (სტ. 13) ერთ ვარიანტში სწერია: «ხოლო წელსა ქრისტესით 1801, სექტენბერს 28 მათისს იმპერატორებითის სრულიად რუსეთის კელმწიფის პავლეს ძლიერებად დაიპყრა საქართველო»; ბალუში (21)—ბალიუში; გამრეკელი-ს შემდეგ 1774 წლისაში ჩართულია მარუშიძე.

გვ. ით: იწერიან (3)—იწერვიან; «და სამცხესა და გუზანს და არტანუჯის ერისთავი, კალმახის ერისთავი» გამოტოვებულია 1774 წლისაში; ხადუნის მაგიერ სადუნი სწერია ერთში; ცოტნესაგან (18)—ამ ცოტნესაგან; «მეფესა და დედოფალსა და სანუკარსა შაქრისასა (სტ. 4—3 ბოლოდ.)—და სანუკვარსა შაქრისასა მეფესა და დედოფალსა.

გვ. კ: შეაჩვენიან (6)—შეაჩვენებდიან; თქვენისა (9)—შენისა; სულიად სპათა მოლოცვსა შექმნიან (10)—სრულიად მოლოცვსა ერთაგან, შექმნიან. განიყვანის (13)—განიყვანდა, განიყვანდის; ჩამოხურის (18)—ჩამოხურნის;

- და უწყიან (21)—და დაუწყიან; მცირედითა (2, ბოლოდ)—მცირითა.
- გვ. კა: სროლა მას თასსა ისარნი (4)—სროლაჲ ის-
რითა მას თასსა; რომელმან მხარემან აჯობის,
იყო მკარე—თალარნი (8)—რომელმანცა მკა-
რემან აჯობის, იყო მხარეთა ლარნი; წესთა
ამათთა იყო (18)—წესთა ამათ ზედა იყო;
წინა-მბრძოლნი (20)—წინა-მძლოლნი.
- გვ. კბ: შეიწლებოდენ (5)—შეეძინებოდენ; და სამ-
ცოლიანობასა (12) გამოტოვებულია; იმერ-
თა რაჭა (3 ბოლოდ)—იმერთა ჰყვანდათ მცვე-
ლად რაჭა; თავადთა (1, ბოლოდ)—მთავარ-
თა, მთავართად.
- გვ. კვ: მოყვანებად (1) — მოყვანებად ლაშქართა.
სახლთა შინა (8)—სახლსა; მესხთა ურუმთა,
და იმერთა (18)—მესხთა და იმერთა; ურუმ-
თა (21)—იმერთა.
- გვ. კდ: ტაძრეულად (7)—საყდრეულად; როსტომ
(15)—როსტომ მეფემან; ეშიყალასი (21)—
ეშიკალასბაში.
- გვ. კე: რიგის (1)—გვარისა; მუსტოფი (2)—მუნ-
სტოფი; სახასოთა (14)—სასახლოთა; და
აბაშისშვილი სამთა ძმათა შვილობასა. არამედ
ყაფლანისშვილი* (18) გამოტოვებულია; მე-
სამეს ძმას ეწოდა (1 ბოლოდ)—ეწოდა მესა-
მესა ძმასა.

- გვ. კვ: სიტყვის განმართლდებიანის შემდგომ 1774 წლისაში და სხვებშიაც ჩართულია: «ხოლო პარათიანთ გუჯარსა შინა, რომელარს ბეთანის, წერილარს: მეფემან აღექსანდრე, ძემან გიორგი მეფისამან, განყარა სამნი ძმანი: აბაში, გუგუნა და დავით. აბაშისაგან—აბაშის შვილნი, გუგუნასაგან—პარათიანნი და დავითისაგან — ყაფლანის შვილნი არიან; შაჰაბას (3)—შაჰაბას ქველობისამიერ და
- გვ. კზ: აზნაურნი (4, ბოლოდგან)—აზნაურნი მკნენი და ჩინებულნი; და (1 ბოლოდ.) გამოტ.
- გვ. კა: აღმადღებულან და რომელნიმე (4) გამოტ; ვახახისშვილი (10)—ვახვახიშვილი; ზედგინიძენი—ზედგინიძენი არიან; გოგორისშვილი—გიორგისშვილი; წერეთელნი—წერეთელი.
- გვ. კბ: აზნაურნი (7)—აზნაური; აღწერილებისაებრ (16)—აღწერისაებრ; გოშაძე (17)—გოჩაძე; მფლობელი (19)—თვთ-მფლობელი; თადგირიძე—თათგირიძე; კვერღელიძე — კვერღერიძე.
- გვ. ლ: ღთით (5)—ღმრთით; ბაგრატიონმან (7)—პანკრატიონმან, პალრატოვანმან; მენტერეო (9)—მესტუმრეო; ღთივ (13)—ღმრთივ; წინავეთავე (17)—წინათვე; უწყეს (20)—იწყეს; ერთა (24)—ერთა და.
- გვ. ლა: ზედა (2)—შინა; ზიარება (3)—წმიდა ზია-

რება; მღებმან (10)—აღმღებელმან; იყავნ (19)—ეგრეცა იყავნ; იწოდების (3 ბოლოდ.) —იწოდა.

გვ. ლბ: მისთა (3)—თვსთა; ეწოდათ (5)—ეწოდა; ქართველთათა (21)—ქართველთასა; ითარგმნის (22) ითარგმნების. იცნეს (3 ბოლოდ.)—იცნეს წმიდა; კაბადუკიელი (1 ბოლ.)—კაბბადუკიელი.

გვ. ლგ: ნიშანნი და (2)—ნიშანნი დიდნი და; გრუზსა (8)—გრუზინსა; მათითა (9)—მათისა; 80 ეჯი, 60 ეჯი და 32 ეჯი ერთ ვარიანტში სწერია 800, 600 და 320 ეჯად. ეჯ-ფარსანგი რამდენიმე ვარიანტში (და 1774 წლისა-შიაც) ასრე განმარტებულა: «ეჯი არს ფარსალი და აღაჯი. ზომით ერთ არიან. ხოლო ეჯი არს ექვსი ვერსი რუსული. და ვერსი არს ხუთასი მკარი; ხოლო მკარი არს სამი ადლი; ადლი 32 თითი, თითი ექვსი ქრთილის მარცვალი, ექვსი ცხენის ფაფარი.

გვ. ლდ: ვერა (5)—არა; კუნელის შემდეგ (18) ჩართულია შინდი, კვრინჩხი. ზოგიერთ ვარიანტში «მელსაპეპონიდგან» «ფშატამდე (სტ. 14) გამოტოვებულია.

გვ. ლე: ნეგოს შემდეგ (1) ჩართულია: კინამო, შაშპრა, ყარამფილი; ასგვართამდე-ხ (3)—მიჰყვება: „უცხონი და ჰამო სუნნელოვანნი.

- მტილთა (3)—მტილთა შინა; ოხრახუში (5)—
ოხრახუში, პიტნა, ჭარხალი; მგელი და შემ-
დეგ ლომი; მთახვის მაგიერ მცხავი; ძღარბს
მიჰყვება: ძაღლი, კატა; ბატს მიჰყვება: ბა-
ტიშავი, აკაური, ვარხვი, ლალა, ლაინა.
- გვ. ლვ: ბუღბუღი (1)—ბუღბუღი, მერცხალი; ყა-
ჯირი ერთში ყაჩირად სწერია, კირკითა—კირ-
კიტად,, წოტი—ქოტად, ჭკვა—ქოკად; 20,
30, (სტ. 17) მაგიერ 1774 წლის ვარიანტში
სწერია მხოლოდ 30.
- გვ. ლზ: არაზამდე (1)—არეზამდე; არიან (12)—არიან
ესენი; ფსვენნი (17) მფკსენი; თაგვ (18)—
თაგვ, მორიელი.
- გვ. კპ: საჭურველთ (4, ბოლოდ)—საჭურჭლეთ.
- გვ. ლთ: და სამკედროსა (7) გამოტოვებულია; ადრე
(6)—ადვილ.
- გვ. მ: სკლატისა (2) გამოტ. ერთ ვარიანტში.

-
- გვ. 1: განყოფისა-თვს (სტრ. 7)—განყოფისა-გამო.
- გვ. 2: ესენი (სტრ. 1)—ესე; შინა-ქართლი (3)—
შიდა ქართლი; დასავლეთი (14)—აღმოსავ-
ლეთი.
- გვ. 6: ენა-ტკბილად (17)—ენა-შუენიერ-ტკბილად.
- გვ. 7: სცალს (3)—ჰსცალსთ.
- გვ. 8: ვერლარა (18)—არლარა.

- გვ. 9: აწყვერი (5)—აწყური; ლუთის (9)—ღმრთის.
კორტანეთს (10)—კორტანეთის; ამის (15)
—ამას.
- გვ. 10: მომლორდების (6)—მომლოვრდების; კვან-
ჯლამდე (9)—კვანჯალამდე; მარდაებთან, ური-
აებთან—მარდებთან, ურიებთან; ქალაქის
თავს (19)—ქალაქისთვის; ისახელების (20)—
მოიხსენების; მოიხსენების (22)—ისახელების;
ქვტკირითა (25)—ქვტკირითა.
- გვ. 11: სომეხნი, ურიანი და მცირელი მესხნიცა
(2—3)—ჰურიანი, სომეხნი და მესხნი მცი-
რედნი; და უპყრავს ამას სულიად სამცხე-
საათაბაგო (8—9)—და ეპყრა მას სრულიად
სამცხე საათაბაგო, ვიდრე დაპყრობამდე რუს-
თაგან, ე. ი. ვიდრე ქრისტესით 1828 წლი-
სა აგვისტომდე; ოცხის-წყალი (11)—ოცხის-
კევის წყალი; და მოდის (14)—და მომდი-
ნარე.
- გვ. 18: ფანავრის (3 ქვემ.)—ფანავრეთის.
- გვ. 19: აღესილი (16 ზ.)—სავსე; და ხავეთამდე
(3 სტ. ქვემ.)—და დასავლეთად ხავეთამდე.
- გვ. 21: მცირედ მუნვე (11 სტ.)—მუნვე მცირედ.
- გვ. 22: გულის ტბილამ (ვარიანტებში ყველგან ასრე
სწერია, ბროსეს ნაბეჭდში კი გოლისა
არის).
- გვ. 23: ოსმალთა (11)—ოსმალთასა.

- გვ. 25: ჯინკრობი (1 სტრ.)—კინკრობი; სულიად (4 ქვემ.)—მწყემსი სრულიად.
- გვ. 26: ზაფხულით (15 სტ.) ბროსეს ნაბეჭდშია ზაფხულის, ვარიანტებში ზაფხულით; კოლას (2 ქვ.)—კოლასაცა.
- გვ. 27: ქვეყანათა (1)—ქვეყანათანი; ირწყვის (6 ქვ.)—ირწყვების.
- გვ. 28; არა-ოდეს (10 ქვ.) ბროსეს ნაბეჭდში: არა-ოდესვე.
- გვ. 30: ქმული და (სტ. 4). ბროსესაში «და» გამოტოვებულია; «ხოლო შავშეთის წყალი გამოსდის» — ამ სტრიქონის პირ და პირ არშიაზე, ვარიანტებში, წარწერილია: «შავშეთისათვის».
- გვ. 33: თორთომ ისპირის (12)—თორთომის-პირას; „არტანუჯისათვის (არშიაზედ) შემოვიღეთ ვარიანტებიდამ.
- გვ. 39: თორთომისა (არშიაზე) — ვარიანტებშია „თორთომისა და ხახულისათვის“.
- გვ. 40: ესე მთანი (შენიშ.) შემოვიღეთ ვარიანტებიდამ.
- გვ. 41: თურქულსაცა (4 ქვ.) ბროსეს ნაბეჭდშია „თურქულსა“, ვარიანტებში „თურქულსაცა“.
- გვ. 42: ანუ საქართველოს ყელისათვის (არშიაზე) ვარიანტებიდამ შემოვიღეთ.
- გვ. 43: ჰავით ზაფხულის კეთილ, ამო..., ზამთრიც

(სტ. 3)—ჰავით ზაფხულს კეთილ-ამო... ზამთარს; ჰანეთში გამომდინარე ჰანეთის მთისა, რომელი (13)—ჰანეთის მთის გამომდინარე, რომელი; ჰანეთისათვის (არშიაზე)—ჰანეთისათვის და ლაზებისა.

გვ. 44: კიღური (15)—კიღური; მცირედნი-ლა (20) «ლა» შემოვიღეთ ვარიანტებიდამ; არამედ ოციან კვალად ქართულ ენა ვიეთთამე (3 ქვ.)—და უწყიან ვიეთთამე კვალად ქართული ენაჲ.

გვ. 45: და ჩდილოთ (2) „და“ შემოვიღეთ ვარიანტებიდამ; ნაშენნი (7)—ნაშენნი; აღმართებულნი (14) აღმართულნი; და (15)—თუმცაღა; დასცხრენ (16)—დასცხრებოდნენ; აღაშენეს მათ ზედა მუნ ეკლესიანი, რათა თაყვანი-სცენ ამათ და არღარა მოიხსენონ... (17)—ამისთვის აღაშენეს... რათა თაყვანის-ჰსცემდენ ამათ და არღარა მოეხსენებინათ კერპნი სილოდა—განცხრომითა.

სიღოდა (გალატელთა, 5, 21). ესე არს მთვრალისა მიერ ხუმრობა, მასხარაობა, ზველვა, სიმღერა, როკვა, გინა სამეძაოთა ტრფიალებათა აღსაძვრელი რაჲმენი, გინა ღვინით ცნობის მიღებით ხმოვანება, უკაფიო და უშვერი, გინა მემთვრალეობისათვის ვალის აღება; სიღოდანი იგივე; ხოლო ზველვა არს მოკიცხართაგან სხვის მსგავსად საუ-

ბარი და სხვასავით სლვა და სიცილი და მის-
თანანი. ხოლო მფრინველნიცა არიან მზვე-
ლავ, ვითა ზორაყი, რომელ არს თუთი, ჩხი-
კვი, კაჭკაჭი, ციდა-მტკაველა, რომელარს
მაიმუნი და სხვანი ეგე ვითარნი.*)

*) დავით რექტორი.

სასწავლებელი

ა

აზნაურნი გვერდი ზ.

არშაკუნიანი ის.

ახალწლის უქმობა ით

აღდგომის უქმობა კ

ასპარეზობა კა

აფხაზეთი კთ

აღაჯი ლგ

აღწერა კაცთა ლს

„ სამცხისა 4, 7

არმაზი ჰ

აფროდიტე ჰ

არტანი 2, 3, 17, 25.

აწყვერი 9.

ახალციხე 10.

აბანო 11

ასპინძა 15

აგარა 15

არტანუჯი 2, 17, 33.

ახალქალაქი 21.

ამირანისგორა 21.

ართვანი 27

ანჩა 29.

ანაკერტი 29.

ბაგრატიონნი ის

ბაიბურდი 2, 18, 42.

ბორჯომი 10.

ბარათიანი 4

ბარალეთი 20.

ბოჟანო 21.

ბუშათი 21.

ბაკულოანი 22.

ბანა 26.

ბათომი 27.

ბასიანი 36.

ბარათიანთ გუჯარი კვ, I

ბევარნი ის

გველი ლზ

გურია კთ, 2

გიორგია ლა

გლოვა იდ

გოკია 19

გონია 27

გიორგი წმიდა 14

გზა კლდესაშინა-კარი 32

ღროშა კა

დადიანი ით, კთ

დღესასწაულნი ი	ძაცნი ლტ
დადეშისკევი 15	კოლა 2, 17, 25
დადეში 15, 25	კვანჯლა 11
ძისკოპოსთა გასვლა	კაკასკიდი 12
ბრძოლად ლ	კერპნი 9
ეჯი ლგ	კოდიანი 15
ერუშეთი 2	კოხტის კევი 15
ერისთავნი 13	კოხტის ციხე 15
ერგე 27.	კარწახის ტბა 19
ვაკარნი ზ	კუმურდო 20
ვარენთა 15	კლარჯეთი 27
ვარძია 16	ლომსია 8, 17
ვაშლობი 11.	ლიგანი 2, 32
ზადენ ვ	ლაზი 43
ზემოქართლი 2, 16	მოხელენი ია
ზიკილიისკევი 9	მთავარნი ზ, კ
ზარზმა 13	მოსავალი ლდ
ზეგნისდაბნები 12	მთანი ლე
ცური 20	მდინარენი ლე
თევზნი ლზ	მწერნი ლზ
თორთომი 21, 39	მძრომნი ლზ
თიხრევი 9	მესხი 4, 5
თმოგვი 14	მტკვარი 7
თამარის სასახლე 12	მკარი ლგ
იაფეთ გ	მგელ ციხე 15
იარალნი ტ	ნოე გ
ისპირი 2, 32, 39	ნებროთიანნი იტ
ივერია ლა	ნაოკარი 12
ირიჯლუ 27	ნიჯგორი 15
ინდუსა 4	ნიალისყური 19

ნაკალაქევი 23	ბაო 1, 2, 36
მლდამისკევი 10	ტაშისკარი 2
ოდრაზე 11.	- ტაოსკარი 36
ოცხზე 11.	ტბეთი 31
ოშორა 14	ზარსანგი ლგ
ოდიში კო	ფრინველნი ლე
ოთა 15	ფორჩხა 2, 28, 29
ოპიზა 30	ფერსათი 9, 17
ოლთისი 2.	ფანასკეტი 17
პირუტყენი ლე	ფანავრის ტბა 18, 28
პინტოვანის კევი 11	ფოსოს წყალი 19
პონტოს ზღვა 5	ფოსო 19, 20
პარაზლი 36	ფანაკარის ციხე 29
რკინის ჯვარი 12	ჭართლოსი გ
როქით სპა 3	ქართლოსიანნი იპ
რკინის პალო 44	ქართლი (ზემო, შიდა, ქვემო) 2
სამართალი 3	ქვაბის კევი 8
სისხლის ძიება თ	ქვაბნი 15, 34
საქართველოს სახელნი ლა	ქარზამეთი 16
საცმელი მ, მა	ქვაყრილი 17
საქართველო 1	ქაჯთა ციხე 20
სამცხე 2, 3, 4, 16	ქუმურლუ 25
საათაბაგო 4	ქედა 28.
სლესის კევი 8	ლადო 17
სასახლე 12	ლობიეთი 14.
საფარა 13	შევილნი ლდ
სამღერე 23	ყინული ლვ
სამსკვალე 23	ყველისციხე 13, 17
საქართველოს ყელი 41	ყარსი 4
სატყეპელა 44	ყარსის მთა 17

ყალბუს მთა 17
ყინციისი 9
შანთი ი
შორაპანი 15
შულავრის კევი 15
შავშეთი 2, 3, 32
ჩვეულებანი იგ—ით
ჩულურეთი 19
ცუნქის კევი 14
ძველნი წესნი ე—ლ
წოდებანი ზ
წარჩინებულნი იპ, კზ
წნისი 9
წურწყემა 13
წყაროსთავი 19
წუნა 20
წინუბანი 9
წითელი კლდე 14
ჰყონდიდელი იზ

კოროზი 3, 7
კობის კევი 8
კვინტა 10, 13
კაპარაქის კევი 16
კანეთი 2, 43.
ხოსროვანნი იპ
ხეხილი ლდ
ხახული 2, 40
ხოსპიოს კევი 9
ხერთვისი 16, 18.
ჰელისუფალნი ი, ია, კდ
კევაშენები 14
კვარამზე 27
კუარამზეს კიდი 33
ჯავახეთი 2, 5, 7, 18, 22
ჯვარისციხე 10
ჯაყის წყალი 12
ჯავახეთის მტკვარი 16, 18
ჯინქროზი 25.

ბ

ა) საზღვარნი:

ჯავახეთისა 22
ერუშეთისა 24
არტანისა 25
კოლისა 25, 26
კლარჯეთისა 28
ფორჩხისკეობისა 29

შავშეთისა 32
ისპირისა და ლივანის კე-
ობისა 32, 38
არტანუჯისა 34
ოლთისისა 36
ტაოსი 36
ბასიანისა 37
თორთომისა 39

საქართველოს ყელისა 41.	შიფაქლუსი 39
ბაიბურდისა 42	ეზინგისა 42
კანეთისა 43	

ბ) მთანი:

ლიხისა 2
საქართველოს ყელისა 5
რკინის პალოსი 5
აზრუმისა 5
ლადო 5
ირიჯლუ 5
ღევბოინი 5
ფერსათისა 5, 10, 11, 17
ჯავახეთისა 15, 16
ერუშეთისა 10, 13
გურია-აკარისა 17
ყალნუსი 17
არსიანისა 17
კოდიანისა 17, 22
მახვლო 17
შავშეთისა 17
ყარსისა 7, 19
არტანისა 20
ამირანისა 21
ირიჯლუსი 28
ისპირისა 28
შავშეთისა 32
ქვაყრილისა 33
სპერისა 39

გ) მდინარენი:

ქვაბისა 8
სლესისა 8
თიბრევისა 9
ზიკილიისა 9
ხოსპიოსი 9
აბანოსი 9
წნისისა 9
ოლდამისა 10
ბორჯომისა 10
ლიკანისა 10
ოცხისა 11
პანტნოვანისა 11
ახალციხისა 12
ბოცოსი 12
ქვბლოვანისა 12
ჯაყისა 13
ფოცხვისა 13
ტუნქისა 13
ინწყორასი 14
ქარზამეთისა 16
გოკიისა 19
აზავრეთისა 21
ბუშათისა 21
ბაჩალეთისა 21
კობისა 22

ერუშეთისა 23
ფორჩხისა 23
აკარისა 27
კოროზი 27
ფორჩხისა 28
შავშეთისა 30
კილოვნისა 30
სათლესი 30
ტბეთისა 30
ისპირისა 32, 38
ართვანისა 33
არტანუჯისა 33
თორთომისა 35
საქართველოს ყელისა 38.
ფანასკეტისა 26
ბანასი 26
ყარსისა 26
გურიისა 28
ქანეთისა 29
ზარზმისა 30
ერუშეთისა 32
ფოცხვისა 32
კოლა-არტანისა 34
აზრუმისა 40
ისპირისა 41.

დ) ტბანი:

ფანავრისა 18
სალამოსი 18, 21

კარწახისა 19
აბოცისა 21
ხავეთისა 21
ფანავრისა 21
გულისა 22

ე) გზანი:

რკინის ჯვარისა 12
შავშეთისა 13, 24
სამცხისა 24, 28

ვ) კილნი:

იხილე გვერდნი:
9, 10, 12, 14, 15, 16,
21, 27. 33, 38, 39.
კუარამზეს კილი 33.

ზ) ქალაქნი:

აწყვერი 9
ახალციხე 10
ოძრახე 11
წუნა 20
ბარალეთი 20
ახალქალაქი 21
ნაქალაქევი 23
არტანი 24
კოლა 25

ქელა 28
ფორჩხა 28
ანაკერტი 29
სათლე 31
ართვანი 32
არტანუჯი 34
ბანა 35
ოლთისი 36
ნარუმაკი 36
იღი 36
ბასიანი 37
ასანყალა 37
ისპირა 38
ხენძორეთი 40
ბაიბურდი 42
ზოფჯა 43
რიზა 43

ს) ციხენი:

ლომსია 3, 8, 10, 11
ოძრაზე 3, 8
დემოთისა 3, 8
აწყვერისა 9
ჯვარისციხე 10
ყველისციხე 13
თმოგვისა 14
მგელციხე 15
ვარენთისა 15
კობტისა 15

ხერთვისისა 18
წუნისა 20
ქაჯთაცხე 20
ქუმურლუსი 25
ბეკისა 25
ფანაკარისა 29
თუხარისი 31
იშხანისა 33
კალმახი 35
ფანასკეტი 35
ოლთისა 36
თორთომი 40
სატყეპელა 44.

თ) მონასტერნი:

წნისისა 9
ვანასი 12
საფარასი 13
ზარზმასი 13
ოშორასი 14
დადეშისა 15
შორაპნისა 15.
ქარზამეთისა 16
ვარძიისა 16.
ნათლის-მცემელისა 30
ოპიზისა 30
არტანუჯისა 34
მერისა 34
შინდობისა 34

ახიზისა 34	კუმურდოსი (მიტროპ.) 20
ხახულისა 40.	ნაქალაქევისა 23
ი) საეპისკოპოსო ტაძარნი:	დადეშისა 25
	ანჩისა 29
აწყვერისა (მიტროპ.) 9	ტბეთისა 31
წურწყუმისა 13	იშხანისა 33
წყაროსთაეისა 19	ბანასი 36.

შენი შენა. აქვე დამატებად „ის“ და „54“ გვერდისა შემოგვაქვს სრული სიგელი, რომელსაც აქვიან „კათალიკოსის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს“ (იხ. Guria и Адчара, ბაქრაძისა). ამ სიგელში მოხსენებულნია არა ათნი, როგორც ვახუშტი უჩვენებს, არამედ ცამეტნი ეპისკოპოსნი. აი თვით ეს სიგელი.

კათალიკოზის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს

ა) აწის მისის უწმინდესობის კათალიკოზის სამწყსო ზემო-ქართლს, რომელას სამცხე-საათაბაგო, თავადნი და სოფელნი:

კავკასისძე მისითა მამულითა: პარზალი მისითა შესავალითა და აზნაურის შვლებითა, საყმო სამწყსოთი.

სამძივარი მისითა სასათლაოფთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ავალისშკლთა და სლესართა აქუს ლონგისძენი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ლახურისძეთა აქუს კურკემელის ძე სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

თაქთირისძესა აქუს ჩორჩანელი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ერისთავთა ერისთავთა ხურსისძესა აქუს ლობერნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

დიასამისძეთა აქუს აბუსერისძენი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ბოცოსძენი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ოლადასშვილთა აქუს ოთარა სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

შალიკასშვილთა აქუს ხერთვსარნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ქამქამისა ეულზედა არიან: ამატაკიანთა აქუს თმოგუშლნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

შალიკასშკლთა ელისბალსა და იოთამს აქუს ბულ-ლადარასშვილნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

რჩეულიანთა და ფროდიანთა აქუს ასპინძისძენი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა. სფირიდონს აქუს კალმახელი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

უზნასძეთა აქუს დუკისძენი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

ფანასკერტელნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა.

სპასალარნი სამითა სასაფლაოჲთა. მონასტრითა და კარის ეკლესიითა

კაკულარნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

ანძაველნი სასაფლაოჲთა და კარის ეკლესიითა მონასტრითურთ.

კოპასძენი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა.

თუხარელნი სასაფლაოჲთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა

მინასტრიო შკლი მისითა შესავალითა.

დიდი და პატიოსანი ვარძიის მონასტერი მისითა შესავალითა და ეკლესიის შკლებითა უნაკლულოდ.

ბ) სამცხე-საათაბაგოას მღუდელ მთავარნი და მწყემსნი

აწიან:

მაწყუერელი გვრგვან-ბისონიანი არს. ამისი სამწყემო ყვიზის კორტანეთის შუა რომ წყარო ჰსდის, იმას ზეით კვეობა და სადგერი, სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წადგომამდის.

კუმურდოელის სამწყემო ხერთვას ზევით სულ ჯავახეთი სვეთამდი.

იშხნელის სანწყემო — გურჯიბოლაზს აქეთ სულა თორთომი, ტაოს ქვემოთი, არტანუჯს თავს საკრულავი ჰქვიან იმას აქეთი, გაღმა ორჯოხის მთის აქეთი, სულა საკავკასიძო, ისპირ-ტრაპიზონის მთას გარდმოღმა.

ანჩელიის სამწყემო — სამწყალს აქეთი სანცხას და ოპიზას შუა დახატულა იმას ქვემოთი ნიგალის ხევი, გაღმა და გამოღმართი გონიას სამხლურამდინ.

მტბეეარის სამწყსო—დახატულას ზედათი ანაკერტეს აქეთი, სულა შვეშეთი მიკიხიანთ ბატონის კათალიკოზის, იმ ქვეყნის ეპისკოპოსის იასაულიცის ყოფილა, აქარა, დანდალოთ ზეთი, მას ჰქონია, დანდალოს ქვემოთი აქარა—ქუთათელის სამწყსო ყოფილა.

წურწყაზლის სამწყსო—ხურსიძის სახლი, სულა ბოცოთ ხევი ხერთვის ქვეით მისია.

წყაროსთუძლის სამწყსო ზევით და იმის ზეთი პაქლაკაციო კოლას სამზღურაჰდინ მტყუარს აქეთი. აქ არტანი.

ერუშნელის სამწყსო ტალაშოს ზეთი, სულა არტანი კოლის სამზღურამდინ.

ვალაშკერტელის სამწყსო—ყალზევანს ზეთი, ვალაშკეთს აქათ ხინუსი და დევაბონს აქეთი.

ანელის სამწყსო—სულა ზარიშტიანი და შირაფოინი და მალასბერეთი.

კარელის სამწყსო—სულა კარი და კოლისა და ოლთისის სამზღურის გარდმოღმა გოგჩევანი და კალზევანი*).

ბანელის სამწყსო—სულა ბანი, ტოსკარი, ფანასკერტი, ჰარაზის კეობა, სულა ოლთისი და ნარუშაკი.

დადაშნელის სამწყსო—სულა კოლა და ხორტევანი ყარასალზედ მიდგამდინ.

ამ ეპისკოპოზებთ მაკურთხეველი და უფროსი ქართლის კათალიკოზია. იმის კელთ არის ყველა.

*) კარი ძველად ერქვა ყარასაკა და აზრუმსაც. ამ საზღვრებიდამ სჩანს, რომ „კარელი“ ყარსელ ეპისკოპოზის წოდება ყოფილა.

მ. ზ. ჯანაშვილის მიერ

შედგენილი წიგნები:

- ა) საქართველოს მოკლე ისტორია (მოწონებულია საერო განათლების სამინისტროსაგან), დაიბ. 1884 წ. ფას. 60 კ.
 - ბ) საქართველოს საეკლესიო ისტორია. 1886 წ. ფასი 45 კაპ.
 - გ) ისტორია მართლ-მადიდებელ ეკლესიისა. 1890 წ. ფასი 40 კაპ.
 - დ) საუნჯე მეთე საუკუნისა 1891 წ. ფასი 20 კაპ.
 - ე) აღვადგანე! ანუ „სამი ისტორიული ხრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ გასაგებ-შესასწორებელი სახელმძღვანელო. 1891 წ. ფასი 30 კაპ.
 - ვ) მწერლობა მეთე საუკუნისა 1891 წ. 40 კაპ.
 - ზ) სამცხე (ვახუშტი ბატონიშვილისა) 1892 წ. ფასი 25 კაპ.
-

